

Κόνιτσα

Από την Οθωμανική κυριαρχία
στο Ελληνικό κράτος

Εκατό χρόνια
από την απελευθέρωση

Επιμέλεια

Βασίλης Νιτσιάκος

ΣΣ

Δήμος Κόνιτσας

Κόνιτσα 2014

ΟΙ ΣΥΤΓΡΑΦΕΙΣ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ:

Βασίλης Νιτσιάκος

Καθηγητής του Τμήματος
Ιστορίας και Αρχαιολογίας
του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Γιώργος Β. Νικολάου

Επίκουρος Καθηγητής του Τμήματος
Ιστορίας και Αρχαιολογίας
του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Χαρίλαος Γ. Γκούτος

Ομότιμος Καθηγητής
Παντείου Πανεπιστημίου

Νικόλαος Α. Αναστασόπουλος

Λέκτορας του Τμήματος
Ιστορίας και Αρχαιολογίας
του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

ημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

ημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσο

ημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Κόνιτσα

Από την Οθωμανική κυριαρχία
στο Ελληνικό κράτος

Εκατό χρόνια
από την απελευθέρωση

Επιμέλεια
Βασίλης Νιτσιάκος

Δήμος Κόνιτσας

Κόνιτσα 2014

ΔΗΜΟΣΙΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΚΟΝΙΤΣΑΣ

ΑΡ. ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ 55428

ΗΜΕΡ. ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ 12-5-14

ΤΑΞΙΝ. ΑΡΙΘΜ. 949.53

Κωδ. εγχ. 8735

© Δήμος Κόνιτσας

ISBN 978-960-85873-5-9

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

- Πρόλογος Δημάρχου Κόνιτσας Παναγιώτη Γαργάλα 7
- Βασίλης Νιτσιάκος, *Αντί εισαγωγής:*
Στα ίχνη του χρόνου, στο δρόμο για το παρόν 9
- Γιώργος Β. Νικολάου, *Η κοινωνική και οικονομική*
κατάσταση στην περιοχή Κόνιτσας κατά την περίοδο
της οθωμανικής κυριαρχίας 15
- Χαρίλαος Γ. Γκούτος, *Η εκπαίδευση*
στην επαρχία Κόνιτσας επί Τουκοκρατίας 59
- Νικόλαος Α. Αναστασόπουλος,
Η Κόνιτσα: κοινωνία, οικονομία, πολιτισμός.
Για δεδομένα κατά τον Μεσοπόλεμο 81
- Συγκεντρωτική Βιβλιογραφία 103

Πρόλογος Δημάρχου

Το 2013 είναι μια σημαδιακή χρονιά για την Κόνιτσα. Συμπληρώνονται 100 χρόνια ελεύθερου βίου, μετά από υποδούλωση μισού αιώνα περίπου. Ο Δήμος πανηγύρισε, μαζί με τους πολίτες το σημαντικό αυτό γεγονός, οργανώνοντας σειρά εκδηλώσεων πανηγυρικού και όχι μόνο χαρακτήρα.

Θέλαμε, ωστόσο, πέρα από όλα τα άλλα, να γίνει και μια επιστημονική εκδήλωση, που θα άφηνε κάτι σημαντικό ως κατάθεση για τις επερχόμενες γενιές. Έτσι, απευθυνθήκαμε στον συντοπίτη μας καθηγητή του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων κ. Βασίλη Νιτσιάκο και τον παρακαλέσαμε να οργανώσει μια σχετική επιστημονική ημερίδα, η οποία και πραγματοποιήθηκε στην Κόνιτσα στις 19 Μαΐου 2013.

Ιστορικοί από το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων και όχι μόνο κατέθεσαν τα πορίσματα των σχετικών τους ερευνών κατά τις εισηγήσεις τους και με την ολοκλήρωση της ημερίδας, πεπεισμένοι από την επιστημονικότητα των πεπραγμένων, ζητήσαμε να προχωρήσει άμεσα η διαδικασία έκδοσης των κειμένων.

Ευχαριστούμε τόσο τους εισηγητές - συγγραφείς των κειμένων όσο και τον επιμελητή της παρούσας έκδοσης για τη συμ-

βολή τους στην υπόθεση της συλλογικής μας αυτογνωσίας. Τους ευχαριστούμε διπλά, γιατί τα κείμενα που δημοσιεύονται εδώ δεν είναι οι αρχικές εισηγήσεις τους, αλλά καρπός περαιτέρω έρευνας και μελέτης και μετά την ολοκλήρωση της ημερίδας.

Πιστεύουμε ότι κάναμε το χρέος μας απέναντι σ' αυτούς που αγωνίστηκαν για να είμαστε εμείς σήμερα ελεύθεροι αλλά και στους επιγενόμενους για να γνωρίζουν το συλλογικό τους παρελθόν.

Παναγιώτης Γαργάλας
Δήμαρχος Κόνιτσας

ημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Βασίλης Νιτσιάκος

Αντί εισαγωγής:

Στα ίχνη του χρόνου, στο δρόμο για το παρόν

Ξεφεύγοντας από τις γνωστές γραμμικές αφηγήσεις τοπικών ιστοριών, όπου κυριαρχεί η παράθεση σημαντικών γεγονότων από την αρχαιότητα μέχρι τις μέρες μας, και υιοθετώντας μια δομική προσέγγιση με άξονα τις βαθύτερες κοινωνικές και οικονομικές διεργασίες που βρίσκονται πίσω από τα πολιτικά γεγονότα και με εργαλείο την έννοια της μεγάλης και μικρής διάρκειας, όπως και εκείνη της συγκυρίας και της τομής, θα προσπαθήσουμε επιγραμματικά να δώσουμε το ιστορικό υπόβαθρο, που βοηθά στην ερμηνεία και κατανόηση της ιστορικής συγκρότησης των τοπικών κοινωνιών της περιοχής.

Το οθωμανικό πλαίσιο διοίκησης που επιβλήθηκε από τις αρχές του 15ου αι. μ.Χ. δεν υπήρξε απλά καθοριστικό για την οικονομική, κοινωνική και πολιτική συγκρότηση του χώρου, αλλά άφησε βαθιά χαραγμένα τα σημάδια του στις πολιτισμικές δομές και τις νοοτροπίες του πληθυσμού. Η μακρά διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας, με όλους τους μετασχηματισμούς της, αποτελεί το βασικό ιστορικό πλαίσιο κατανόησης των τοπικών κοινωνιών του ευρύτερου βαλκανικού χώρου σε ό,τι αφορά στη συγκρότηση, τους μετασχηματισμούς

αλλά και την πορεία τους προς τη νεωτερικότητα με την αποσύνθεση του οθωμανικού συστήματος και τη συγκρότηση των εθνικών κρατών.

Οι διαθέσιμες ιστορικές πηγές δεν αφήνουν κανένα περιθώριο αμφισβήτησης της θέσης ότι η συγκρότηση των κοινοτήτων με τη μορφή που τις ξέρουμε στη νεώτερη περίοδο έλαβε χώρα μετά την οθωμανική κατάκτηση και εντάσσεται στην ίδια τη λογική της. Γνωρίζουμε ότι πριν την έλευση των Οθωμανών η λεκάνη της Κόνιτσας είχε αναπτυχθεί δημογραφικά και οικονομικά, τουλάχιστον από τον 13ο αιώνα. Είναι γνωστή η εμποροπανήγυρη της Διπαλίτσας, στην περιοχή της Μεσογέφυρας, στην οποία συνέρρεαν άνθρωποι και προϊόντα από μια μεγάλη γεωγραφική κλίμακα. Η οικονομική ακεμιά αυτής της περιοχής επηρέασε την ίδια την Κόνιτσα και την ευρύτερη ορεινή περιοχή. Έτσι αναπτύχθηκαν αργότερα και άλλα τοπικά παζάρια, όπως της Κόνιτσας και της Φετόκου στη λάκκα του Σαρανταπόρου. Μαζί με τη γεωργοκτηνοτροφία έχουμε επίσης στοιχεία για την ανάπτυξη βιοτεχνικών δραστηριοτήτων, όπως η βυρσοδεψία και η γουνοποιία.

Οι οικισμοί και οι αντίστοιχες κοινότητες, όπως τις ξέρουμε σήμερα, στη μεγάλη τους πλειοψηφία συγκροτήθηκαν από τη συνένωση μικρότερων διάσπαρτων οικισμών της ευρύτερης περιοχής ως απάντηση στις απαιτήσεις του διοικητικού και φορολογικού συστήματος της ίδιας της κατακτητικής λογικής των Οθωμανών. Η ένταξη στο οθωμανικό σύστημα εξασφάλισε στις περισσότερες κοινότητες ένα είδος αυτοδιοίκησης με βασική υποχρέωσή τους τη συλλογική απόδοση των φόρων στην κεντρική εξουσία από τη μια και από την άλλη την ασφάλεια στην περιοχή. Η διαδικασία συγκρότησης των κοινοτήτων φαίνεται να ολοκληρώνεται τον 17ο αιώνα, ενώ στη συνέχεια έχουμε τη δημογραφική τους ανάπτυξη, στην οποία συνέ-

1. Για μια πλήρη αναφορά στη βιβλιογραφία βλ. Βασίλης Νιτσιάκος (επιμ.), *Η Κόνιτσα και τα χωριά της. Πολιτισμού ανατομή, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων, Γιάννινα, 2008.*

βαλε και η σταδιακή εγκατάσταση επήλυδων, γεγονός που θα οδηγήσει τον επόμενο αιώνα τα περισσότερα χωριά στην τεχνική εξειδίκευση ως διέξοδο στην οικονομική στενότητα.

Κατά τους τελευταίους αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας βέβαια αρκετά χωριά έγιναν τσιφλίκια και η περιοχή γενικά βίωσε δύσκολες καταστάσεις λόγω της ανεξέλεγκτης δράσης τόσο των τοπικών μπέηδων όσο και των ληστρικών ομάδων Μουσουλμάνων από την Καραμουρατιά (περιοχή Λεσκοβικίου). Μέχρι την άνοδο του Αλή Πασά στην εξουσία τα χωριά διοικούνταν από τους προεστούς, που εξέλεγαν οι ίδιες οι κοινότητες για να τις εκπροσωπούν απέναντι στην κεντρική διοίκηση και οι οποίοι με τη σειρά τους εξέλεγαν τον Γενικό Προεστό του Βιλαετίου. Ο Αλή Πασάς διόρισε στη θέση των προεστών ανθρώπους της εμπιστοσύνης του και δεν είναι τυχαίο ότι στην εποχή του τσιφλικοποιήθηκαν αρκετά χωριά και στη λαάκα του Σαραντάπορου. Η περίοδος μετά το θάνατο του Αλή Πασά χαρακτηρίστηκε από μια σχετική αποδιοργάνωση του διοικητικού συστήματος, που είχε ως αποτέλεσμα την περαιτέρω τσιφλικοποίηση χωριών.

Η εξασθένηση της οικονομίας της περιοχής αρχίζει ουσιαστικά από τον 18ο αιώνα και κρουσώνεται το 19ο με την γενική κρίση της οθωμανικής οικονομίας εξαιτίας των συνεπειών της ανάπτυξης του ευρωπαϊκού βιομηχανικού καπιταλισμού. Μετά την έξοδο στην τεχνική εξειδίκευση και εξαιτίας της επιδεινούμενης οικονομικής κατάστασης στην αγροτική οικονομία και λόγω της άγριας εκμετάλλευσης των αγροτών από τους τσιφλικάδες, σημειώνεται και το πρώτο ρεύμα μετανάστευσης από την περιοχή προς τη Βλαχιά, την Πόλη, την Αίγυπτο και αλλού, που θα βοηθήσει αρκετά στην οικονομική ανάκαμψη. Στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα η συμβολή των εμβασμάτων των ξενιτεμένων στην άνοδο του βιοτικού επιπέδου των περισσότερων χωριών είναι αξιοσημείωτη.

Στις αρχές του 20ού αιώνα έχουμε τη μεγάλη τομή, που είναι η απελευθέρωση της Ηπείρου (1913), γεγονός που σήμανε το τέλος της μεγάλης διάρκειας της οθωμανικής κυριαρχίας και την αρχή μιας νέας εποχής, που τη χαρακτηρίζουν η ενσωμάτωση της περιοχής στο

ελληνικό κράτος και η πορεία προς τον εκσυγχρονισμό και τη νεωτερικότητα. Η μετανάστευση βέβαια συνεχίζεται, τώρα και προς νέους προορισμούς, όπως αυτός της Αμερικής, αλλά και προς την «παλιά Ελλάδα» και την πρωτεύουσα. Παράλληλα, η ένταξη στο ελληνικό βασίλειο προκάλεσε ρήξεις στο διοικητικό καθεστώς των κοινοτήτων, με αποτέλεσμα όσες είχαν σχετική αυτονομία να τη χάσουν. Από την άλλη, όσα χωριά είχαν γίνει τσιφλίκια πέρασαν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο στην κυριότητα των κατοίκων τους. Τα χρόνια που ακολούθησαν τους βαλκανικούς πολέμους δεν ήταν απλά μεταβατικά αλλά και δύσκολα. Στις πολλές αντιξοότητες, που μια διέξοδος συνέχισε να είναι η μετανάστευση, όπως είπαμε, προστέθηκε και η εθνική περιπέτεια στη Μικρά Ασία, η οποία επηρέασε τις τοπικές κοινωνίες από την άποψη της πολύχρονης στρατιωτικής θητείας των νέων ανδρών, αφού την πολεμική περίοδο των βαλκανικών διαδέχτηκε η Μικρασιατική εκστρατεία. Επιπλέον, στα προβλήματα της οικονομικής ανέχειας και της κοινωνικής απρόσυνθεσης πρέπει να προσθέσουμε και αυτό της ασφάλειας, αφού η πάταξη της ληστείας που συνέχισε να μαστίζει την περιοχή, δεν ήλθε παρά στα τέλη της δεκαετίας του 1920.

Ένας ακόμα σημαντικό παράγων που επηρέασε την περιοχή ήταν η ίδρυση του αλβανικού κράτους παράλληλα με την απελευθέρωση της Ηπείρου και η συνακόλουθη χάραξη του συνόρου, που διέσπασε μια ενότητα που είχε διαμορφωθεί σε μια μακρά διάρκεια σε σχέση με την περιοχή του Λεσκοβικίου. Παρότι η επικοινωνία συνεχίστηκε ανεμπόδιστα μέχρι την επιβολή του κομμουνιστικού καθεστώτος στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1940, η ένταξη των δύο περιοχών σε διαφορετικά κράτη ήταν καθοριστική για την πορεία τους, που τώρα διαγράφονταν με ξεχωριστούς προσανατολισμούς στο πλαίσιο δύο διαφορετικών εθνικών κρατών. Η δημιουργία των εθνικών κρατών και η χάραξη των συνόρων υπήρξε γενικά καθοριστικής σημασίας για όλη την Ήπειρο, αφού άλλαξε ριζικά το γεωπολιτικό χάρτη και η συγκεκριμένη περιοχή άρχισε να περιθωριοποιείται ως παραμεθόριος.

Το οριστικό όμως χτύπημα το επιφύλασσε η δεκαετία του 1940 με τον ελληνο-ιταλικό πόλεμο, τη γερμανική κατοχή και στη συνέχεια τον Εμφύλιο. Πρόκειται για ιστορικά γεγονότα που έπληξαν βαριά την περιοχή, καθώς βρέθηκε στο επίκεντρο των εξελίξεων. Ιδιαίτερα ο Εμφύλιος άφησε βαθιά χαραγμένες ουλές στο σώμα και τη μνήμη της περιοχής μέχρι τις μέρες μας. Τόσο ο Γράμμος όσο και η πόλη της Κόνιτσας έγιναν σύμβολα του εθνικού διχασμού, ένα γεγονός που με δυσκολία η τοπική κοινωνία αλλά και η πολιτεία προσπάθησαν να μετριάσουν μετά τη μεταπολίτευση και την καθολική προσπάθεια της ελληνικής κοινωνίας για εθνική συμφιλίωση. Είναι χαρακτηριστική η τάση που παρατηρήθηκε τις τελευταίες δεκαετίες για τη μετατροπή της περιοχής από σύμβολο διχασμού σε τόπο εθνικής συμφιλίωσης.

Η ίδια η πόλη της Κόνιτσας δεν μπορεί παρά να αφουγκράζεται και να αποτυπώνει τις περιπέτειες της ενδοχώρας της, αντέχοντας φυσικά περισσότερο ως διοικητικό και εμπορικό κέντρο της περιοχής και δεχόμενη ένα μέρος, αν και μικρό, του πληθυσμού που εγκαταλείπει τα χωριά αναζητώντας μια καλύτερη ζωή. Η παρακμή της πάντως ήταν αναπόφευκτη με απαρχή τη χάραξη των συνόρων και την φυγή του μουσουλμανικού πληθυσμού της. Η εγκατάσταση των Μικρασιατών πρόσφυγων στην Κάτω Κόνιτσα αναπλήρωσε κάπως το πληθυσμιακό κενό αλλά ο χαρακτήρας της πόλης άλλαξε ριζικά. Η παρακμή των βιοτεχνικών επαγγελμάτων και η γενικότερη οικονομική κρίση οδήγησε σταδιακά και στην παρακμή του παζαριού, που ήταν η καρδιά της πόλης και ο δείκτης της ευημερίας της. Στη μεταπολεμική περίοδο η Κόνιτσα από μια ακμάζουσα πόλη του παζαριού άρχισε να παρουσιάζει την εικόνα μιας χτυπημένης από την ιστορία και αδικημένης από τις τρέχουσες εξελίξεις παραμεθόριας κωμόπολης. Η εικόνα αυτή θα αρχίσει να αλλάζει κατά τις τελευταίες δεκαετίες κυρίως χάρη στην ανάπτυξη ενός σημαντικού τουριστικού ρεύματος.

Ο 21ος αιώνας βρίσκει την Κόνιτσα και την ενδοχώρα της σε μια κατάσταση όχι πολύ διαφορετική, αλλά με ανοιχτά τα σύνορα με την

Αλβανία¹ και ανοιχτές τις προοπτικές για κάποια οικονομική ανάπτυξη και κοινωνική ανασύνταξη, με άξονα κυρίως τις διάφορες μορφές τουρισμού και με την αξιοποίηση των συναισθηματικών δεσμών των ανθρώπων της διασποράς με τον τόπο καταγωγής τους. Είναι, πάντως, γεγονός πως ο ορεινός αυτός χώρος δεν αντιμετωπίζεται τώρα πια τόσο ως παραγωγικός χώρος αλλά περισσότερο ως αντικείμενο τουριστικής κατανάλωσης στο πλαίσιο της γνωστής ως «αστικής νοσταλγίας» για το χαμένο παράδεισο της «αγνής, φυσικής και παραδοσιακής αγροτικής ζωής».

Η παρούσα έκδοση, παρότι επετειακή, φιλοδοξεί να ξεφύγει από το πνεύμα των πανηγυρικών και να προσεγγίσει τη διαδικασία της μετάβασης από την οθωμανική κυριαρχία στο ελληνικό κράτος μέσω της απελευθέρωσης με όρους επιστημονικούς, αποφεύγοντας δηλαδή τις γνωστές συναισθηματικές αποχρώσεις, που συχνά δεν επιτρέπουν ακόμα και στους επιστήμονες να προσεγγίσουν τα ζητήματα της ιστορίας με την απαιτούμενη κριτική διάθεση.

---

1. Βλ. Β. Νιτσιάκος, *Στο Σύνορο. «Μετανάστευση», σύνορα και ταυτότητες στην αλβανο-ελληνική μεθόριο*, Οδυσσέας, Αθήνα, 2010.

Γιώργος Β. Νικολάου

Η κοινωνική και οικονομική κατάσταση
στην περιοχή Κόνιτσα
κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας

Είναι γνωστό ότι η οθωμανική κατάκτηση του ελλαδικού, καθώς και του ευρύτερου βαλκανικού χώρου από τους Οθωμανούς Τούρκους από τα μέσα του 14ου αι. και μετά και η μακραίωνη περίοδος της Τουρκοκρατίας που ακολούθησε επέφερε πολύπλευρες αλλαγές και δομικούς μετασχηματισμούς στις κατακτημένες κοινωνίες και άφησε βαθιά τα σημάδια της στη νοοτροπία και στον πολιτισμό των βαλκανικών λαών. Η παρούσα ανακοίνωση έχει ως σκοπό τη διερεύνηση της κοινωνικής και οικονομικής κατάστασης που επικρατούσε στην Κόνιτσα και στην ευρύτερη περιοχή της κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας. Μ' άλλα λόγια, δεδομένου ότι η οθωμανική κυριαρχία σε τούτα τα μέρη κράτησε πέντε περίπου αιώνες, έχει ως αντικείμενο -για να χρησιμοποιήσουμε μία βασική έννοια της σύγχρονης ιστοριογραφίας- τη μακρά ιστορική διάρκεια, τη μακροϊστορία του συγκεκριμένου χώρου, η οποία εκτυλίσσεται μέσα σε καθορισμένα από στρατιωτικά και πολιτικά γεγονότα πλαίσια.

Η έρευνα της κοινωνικής και της οικονομικής ιστορίας ενός τόπου απαιτεί, εκτός από την καλή γνώση των πηγών και των σχετι-

κών μ' αυτόν προγενέστερων μελετών, πολύ καλή γνώση του ίδιου του χώρου, του φυσικού δηλαδή περιβάλλοντος, μέσα στο οποίο διαδραματίστηκαν τα διάφορα γεγονότα. Εν προκειμένω, αν δεν λάβουμε υπόψη μας την ορεινότητα της ηπειρωτικής γης και το ότι διαρρέεται από πολλά ποτάμια, ανάμεσα στα οποία σχηματίζονται κοιλάδες δεν είναι δυνατό να μελετήσουμε σε βάθος την κοινωνία και την οικονομία της και όσα συνέβησαν σ' αυτή¹. Ούτε να κατανοήσουμε την ιδιαίτερη ψυχοσύνθεση του Ηπειρώτη, την έντονη τάση του για μετανάστευση, αλλά και το «δέσιμο» με τη γενέτειρα γη, τις δυσκολίες επικοινωνίας των κατοίκων της Ηπείρου μ' άλλες περιοχές ή τη μεγάλη ανάπτυξη της νομαδικής κτηνοτροφίας, συνεπώς και της κτηνοτροφικής οικονομίας κλπ.

Όπως έχει, εύστοχα, επισημανθεί, το οθωμανικό πλαίσιο διοίκησης που επιβλήθηκε στην περιοχή της Κόνιτσας από τις αρχές, περίπου, του 15ου αι. δεν υπήρξε απλά καθοριστικό για την οικονομική, κοινωνική, δημογραφική και πολιτική συγκρότηση του χώρου, αλλά άφησε βαθιά χαραγμένα τα σημάδια του, τόσο στις πολιτιστικές δομές όσο και στις νοοτροπίες του ντόπιου πληθυσμού². Μ' άλλα λόγια, η μελέτη της μακρόχρονης περιόδου της οθωμανικής κυριαρχίας αποτελεί βασική και *sine qua non* προϋπόθεση κατανόησης της τοπικής κοινωνίας.

Η περίοδος που θα μας απασχολήσει είναι, όπως είπαμε, μακρά και τα επιμέρους ζητήματα πολλά. Αναγκαστικά λοιπόν θα περιοριστούμε σε σύντομες αναφορές στα κυριότερα από αυτά, έχοντας επί-

1. Βλ. για τον καθοριστικό ρόλο του ανάγλυφου πάνω στην κοινωνία και την οικονομία της Ηπείρου τις καίριες παρατηρήσεις του Michel Sivignon στο Σπύρος Ασδραχάς κ. άλ., *Ελληνική οικονομική ιστορία, ιε'-ιθ' αι.*, Αθήνα 2003, τ. Α', σ. 62-63 του Μιχάλη Κοκολάκη, *Το ύστερο γιαννιώτικο πασαλίκι. Χώρος, διοίκηση, πληθυσμός στην Τουρκοκρατούμενη Ήπειρο (1820-1013)*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2003, σ. 35-37 και του Βασίλη Νιτσιάκου στον συλλογικό τόμο *Η Κόνιτσα και τα χωριά της. Πολιτισμού Ανατομή* (επιμ. Β. Νιτσιάκος), έκδ. Νομαρχιακή αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων, Γιάννινα 2009, σ. 7 κ.εξ. και ιδίως για την επαρχία Κόνιτσας σ. 19 κ.εξ.

2. Βασίλης Νιτσιάκος (επιμ.), *Η Κόνιτσα, ό.π.*, σ. 30.

γνωση του ότι, παρά τις πολύτιμες πληροφορίες που έχουν διασωθεί για την περιοχή της Κόνιτσας και, γενικότερα, για την Ήπειρο, από παλαιότερους ιστοριοδίφες (ιδίως από τον Αραβαντινό και τον Λαμπρίδη) και παρά τις σημαντικές μελέτες που έχουν αφιερώσει σ' αυτήν σύγχρονοι ιστορικοί και ιστοριοδίφες, υπάρχουν ακόμη «ανοιχτά» ζητήματα, τα οποία πρέπει να μελετηθούν βαθύτερα με βάση νέες πηγές ή με επανεξέταση των ήδη γνωστών πηγών, σύμφωνα με τα αιτήματα της σύγχρονης ιστοριογραφίας.

1. Η οθωμανική κατάκτηση – Διοίκηση, πληθυσμός και κοινωνική οργάνωση

Η παρουσία των Οθωμανών Τούρκων στην εξεταζόμενη περιοχή ανάγεται στην περίοδο της βασιλείας του σουλτάνου Μουράτ Α' (1362-1389). Στα χρόνια της βασιλείας του Βαγιαζήτ (1389-1402) οι περισσότεροι τοπάρχες της νότιας Αλβανίας αναγκάστηκαν ν' αναγνωρίσουν την οθωμανική επικυριαρχία. Ανάμεσά τους ξεχώριζε ο εξισλαμισμένος Αλβανός, σούμπασης του Λεσκοβικιού Σζίν ή Ισαίν μπέης ο οποίος παρέσυρε και άλλους συμπατριώτες του για ν' αλλαξοπιστήσουν και, σύμφωνα με μία παράδοση, κυρίευσε πρόσκαιρα το κάστρο της Κόνιτσας. Κατά την επικρατέστερη μεταξύ των ιστορικών θέσεων η Κόνιτσα καταλήφθηκε από τα οθωμανικά στρατεύματα του Σινάν πασά το 1430, την ίδια χρονιά με τα Γιάννενα. Ορισμένοι δέχονται ότι κατακτήθηκε λίγο νωρίτερα: το 1417³. Δεν είναι όμως γνωστό, αν παραχωρήθηκαν και εδώ, φορολογικά και άλλα

3. Μ. Κοκολάκης, *Το ύστερο γιαννιώτικο πασαλίκι*, ό.π., σ. 115. Πολύ ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τις παραδόσεις σχετικά με την κατάκτηση της περιοχής δίνει ο Χαρίλαος Γκούτος στη μελέτη του «Η Επαρχία Κόνιτσας στους αιώνες 13ο έως 19ο αι.», *Ηπειρωτικά Γράμματα* περίοδος Γ, έτος Β, τεύχ. 15 (2010), σ. 158-163, ο οποίος δέχεται ότι η υποταγή της Κόνιτσας στους Τούρκους έγινε σταδιακά. Πρβλ. Δημήτριος Ελ. Ράπτης, «Διοικητικοί θεσμοί επί Τουρκοκρατίας στην επαρχία Κονίτσης» στο *Η Επαρχία Κόνιτσας στο χώρο και το χρόνο, Εισηγήσεις στο Α' Επιστημονικό Συμπόσιο (Κόνιτσα 12-14 Μαΐου 1995)*, Κόνιτσα 1996, σ. 333. Γιάννης Λυμπερόπουλος, *Κόνιτσα: Ιστορία και πολιτισμός*, Κόνιτσα 2000, σ. 23.

προνόμια, όπως στα Γιάννενα⁴. Ας σημειωθεί ότι ο τρόπος κατάκτησης μιας περιοχής από τους Οθωμανούς Τούρκους είχε καθοριστική σημασία, τόσο άμεσα για την τύχη των κατοίκων, όσο και μακροπρόθεσμα. Πόλεις ή περιοχές που πρόβαλλαν αντίσταση αντιμετώπιζαν σκληρά αντίποινα (σφαγές, αιχμαλωτίσεις κλπ.), ενώ όσες υποτάσσονταν χωρίς να προβάλουν καμία αντίσταση είχαν ευνοϊκή μεταχείριση⁵ και, συχνά, τους παραχωρούνταν ορισμένα προνόμια, άσχετα με το αν αυτά γίνονταν ή δε γίνονταν πάντα σεβαστά.

Σίγουρα, παραχωρήθηκε, όπως και σε όλη την Ήπειρο, στους χριστιανούς τιμαριώτες (σπαχήδες) της περιοχής το προνόμιο της διατήρησης των τιμαρίων τους, ως τα μέσα περίπου του 17ου αι., οπότε εξαναγκάστηκαν να εξισλαμισθούν. Η παράδοση αναφέρει ότι επί δύο περίπου αιώνες, όταν έφθανε σουλτανική διαταγή, οι χριστιανοί σπαχήδες του Αργυροκάστρου, του Δελβίνου, της Κόνιτσας και άλλων περιοχών ήταν υποχρεωμένοι να συμμετέχουν στις εκστρατείες του οθωμανικού κράτους. Όταν έφθναν στην Πίνδο διπλώναν τη σημαία του προστάτη τους αγίου Γεωργίου και ύψωναν τουρκικές⁶.

Η περιοχή της Κόνιτσας, όπως και όλη η Ήπειρος, υπαγόταν αρχικά στο σαντζάκι (sancak) της Αλβανίας ή Αρβανιτιάς (Sancak-i

4. Βλ. για τα προνόμια που παραχωρήθηκαν στους κατοίκους των Ιωαννίνων, Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Α', 2η έκδ., Θεσσαλονίκη 1974, σ. 252-253· Λεάνδρος Βρανούσης - Χαράλαμπος Παπαστάθης - Βασίλης Σφυροερας «Ήπειρος: από την υποταγή στους Τούρκους ως τις αρχές του 19ου αι.», στο Μιχαήλ Σακελλαρίου (επιμ.), *Ήπειρος: 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1997, σ. 241-242 και Melek Delilbasi, «A contribution to the history of Epirus (XVth XVIth centuries). Special reference to the privileges granted to the people of Epirus by Sultan Murad II», *GAMER* 1, 1 (2012), σ. 37-60 (ιδίως σ. 37-45).

5. Βλ. για το ζήτημα αυτό: D. Angelov, «Certains aspects de la conquête des peuples balkaniques par les Turcs», *Byzantinoslavica* XVII (1956), σ. 220-275· Halil Inalcik, «Ottoman methods of conquest», *Studia Islamica* 2 (1954), σ. 103-129.

6. Βλ. Παναγιώτης Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, τ. Α' εν Αθήναις 1956 (φωτ. ανατύπωση Αθήνα 1969), σ. 225-226 και Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία*, ό.π., τ. Α', σ. 253.

Arvanid), με έδρα το Αργυρόκαστρο, το οποίο υπαγόταν, με τη σειρά του, στο εγιαλέτι (eyalet) της Ρούμελης που περιλάμβανε όλα τα κατακτημένα από τους Οθωμανούς εδάφη της Βαλκανικής⁷. Μετά την κατάληψη των Ιωαννίνων ανατέθηκε στον Ουμούρ μπέη η κτηματογράφηση του εν λόγω σαντζακιού. Από αυτή την καταγραφή, η οποία δημοσιεύτηκε από τον Τούρκο ιστορικό H. Inalcik αντλούμε πολλά στοιχεία για τη διοικητική διαίρεση της περιοχής, για την εγκατάσταση μουσουλμάνων, για τον εξισλαμισμό ντόπιων χριστιανών κλπ.⁸

Λίγο μετά την κατάκτηση των Ιωαννίνων, δημιουργείται το ομόνομο σαντζάκι στο οποίο υπήχθη –άγνωστο πότε ακριβώς– ο καζάς (kaza), δηλαδή η υπαγόμενη στο σαντζάκι διοικητική και δικαστική περιφέρεια, της Κόνιτσας⁹. Στην πόλη αυτή θα εδρεύει ως το τέλος της οθωμανικής κυριαρχίας (1913) ένας καθής, υπεύθυνος για την εκδίκαση διαφόρων υποθέσεων, την εφαρμογή των νόμων και των σουλτανικών διαταγμάτων, καθώς και ένας σούμπασης, ο οποίος είχε ως κύρια αρμοδιότητα την κατανομή και την είσπραξη των φόρων.

7. Μ. Κοκολάκης, *Το ύστερο γιαννιώτικο πασαλίκι*, ό.π., σ. 118-119. Πρβλ. Κ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του βόρειου Ελληνισμού: Ήπειρος*, εκδ. Αφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 50. Μια πολύ καλή εικόνα για την επαρχιακή διοίκηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και για τις αρμοδιότητες των αξιωματούχων των διαφόρων βαθμίδων μας δίνουν οι H. Gibb. & Bowen, *Η ισλαμική κοινωνία και η Δύση*. τόν. 1ος, *Η διοικητική ιεραρχία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, μτφρ.-σχόλια Ηλίας Κολοβός, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2005, σ. 267-338.

8. Απ, Βακαλόπουλος, *Ιστορία*, ό.π., τ. Α', σ. 253-254.

9. Προβλήματα δημιουργεί το ότι στο πρώτο αναλυτικό οθωμανικό κατάστιχο του σαντζακιού Ιωαννίνων, του 1564 [βλ. Melek Delilbaşı, «A contribution to the history of Epirus», ό.π., σ. 45] η Κόνιτσα αναφέρεται ως ένας από τους εννέα ναχιγιέδες (υποδιαίρεση του καζά), που υπάγονταν στον καζά Ιωαννίνων. Όπως παρατηρεί ο Μ. Κοκολάκης [ό.π., σ. 102] μεγάλοι καζάδες του 15ου και 16ου αι. (Ιωαννίνων, Αργυροκάστρου κ.ά.) ήταν χωρισμένοι σε περισσότερους από έναν ναχιγιέδες, ενώ οι μικρότεροι (όπως της Κόνιτσας και της Παραμυθιάς) δεν παρουσίαζαν τέτοια διαίρεση. Νομίζω ότι η πιο λογική ερμηνεία αυτής της διοικητικής αντίφασης είναι το ότι η περιοχή Κόνιτσας υπαγόταν στην αρχή, για ορισμένες μόνο δεκαετίες, στον καζά Ιωαννίνων προτού αποτελέσει η ίδια έναν ξεχωριστό καζά.

Από τον 17ο αι. οι διοικητές των καζάδων ονομάζονται βοεβόδες και αργότερα μουτεσελίμηδες και καϊμακάμηδες. Κατά τον ιστορικό Μ. Κοκολάκη, η Κόνιτσα, πριν υπαχθεί στο σαντζάκι των Ιωαννίνων, υπαγόταν στο σαντζάκι της Κορυτσάς, στο οποίο υπάγονταν και οι περιοχές Γρεβενών, Πρεμετής και Λεσκοβικίου. Σύμφωνα δε με τις πηγές που προσκομίζει, εντάχθηκε στο σαντζάκι των Ιωαννίνων προ του 1526¹⁰. Μέχρι την ενσωμάτωσή της στο ελληνικό κράτος, η Κόνιτσα θα παραμείνει στο σαντζάκι των Ιωαννίνων, με εξαίρεση ένα σύντομο διάλειμμα (1882-1888) που είχε ενταχθεί στο σαντζάκι Λεσκοβικίου. Τον 16ο αι. ενσωματώθηκε στον καζά της Κόνιτσας η περιοχή της Καραμουρατιάς, η οποία τον 17ο αι. θα υπαχθεί στον γειτονικό καζά Πωγωνίου. Στη δεκαετία του 1830 όσα χωριά της Καραμουρατιάς βρίσκονται αριστερά της Βογιούσας εντάχθηκαν στον καζά Πωγωνίου, ενώ τα υπόλοιπα προσαρτήθηκαν στον καζά Κόνιτσας. Σε παλαιά έγγραφα ο καζάς αυτός αναφέρεται ως «Κόνιτσα με το ναχιγιέ Λεσκοβικίου (Καραμουρατιάς)». Οι περιοχές του Σαρανταπόρου και του Βουρκοπόταμου ίσως εντάχθηκαν αρχικά στον καζά των Γρεβενών¹¹.

Το 1846 τα τρία ανεξάρτητα σαντζάκια (Ιωαννίνων, Δελβίνου και Αυλώνος), που συγκροτούσαν το πασαλίκι των Ιωαννίνων σχημάτισαν ένα ξεχωριστό βιλαέτι, ανεξάρτητο από εκείνο της Ρούμελης, με συνέπεια την αποκατάσταση της αυτόνομης διοικητικής ενότητας των τριών σαντζακιών¹². Με τις οθωμανικές μεταρρυθμίσεις του Χάτι Χουμαγιούμ (1856), οι οποίες επαγγέλλονταν την ισότητα μεταξύ μουσουλμάνων και μη μουσουλμάνων υπηκόων της Οθωμανικής

10. Μ. Κοκολάκης, *Το ύστερο γιαννιώτικο πασαλίκι*, ό.π., σ. 117, 120.

11. Στο ίδιο, σ.194-197, όπου περισσότερες πληροφορίες για τις κατά καιρούς αλλαγές των ορίων του καζά, και Χ. Γκούτος, *Η επαρχία της Κόνιτσας και η Μόλιστα επί τουρκοκρατίας*, Αθήνα 2003, σ. 29 και σ. 32-33 αναλυτικά για τις διοικητικές μεταβολές της περιόδου 1822-1913.

12. Βλ. Γεώργιος Παπαγεωργίου, «*Ηπειρος, 1833-1871*», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, τόμ. 4ος, Αθήνα 2003, σ. 285.

Αυτοκρατορίας, σε όλα τα επίπεδα του εγιαλετιού συστάθηκαν διοικητικά συμβούλια με ευρύτατες δικαιοδοσίες. Σύμφωνα με τον σχετικό νόμο, αντιπρόσωποι των χριστιανών ήταν ο μητροπολίτης και μερικοί σύμβουλοι των τοπικών δημογεροντιών¹³.

Όσον αφορά την εκκλησιαστική οργάνωση, η περιοχή Κόνιτσας, με τις πολλές μονές της, υπαγόταν στα χρόνια της Τουρκοκρατίας στην παλαιά επισκοπή Βελλάς και Κονίτσης, μια εκκλησιαστική επαρχία με περίπλοκα εδαφικά όρια, που υπαγόταν μέχρι το 1834 στη μητρόπολη Ιωαννίνων, οπότε και ενώθηκε με την αρχιεπισκοπή Πωγωνιανής, για ν' ανασυσταθεί πάλι ως επισκοπή Βελλάς και Κονίτσης το 1863. Μέχρι το 1834 το «τμήμα της Κόνιτσας» αυτής της επισκοπής το αποτελούσαν οι ανατολικές περιοχές του ομώνυμου καζά, όσες δεν υπάγονταν στην αρχιεπισκοπή Πωγωνιανής και στη μητρόπολη Καστοριάς. Εδώ εντάσσονταν κατά καιρούς και τα πέντε χωριά του Γράμμου (Δέντσικο, Πληκάτι, Τούρναβο, Χιονιάδες και Λεσκάτσι), που ανήκαν κατά καιρούς στον καζά της Κολώνιας, και τα δύο μακεδονικά χωριά της επαρχίας Βίζαντσκο και Σλάτινα¹⁴.

Τα ζητήματα που σχετίζονται με τη δημογραφική κίνηση της

13. Στο ίδιο, σ. 285. Βλ., επιλεκτικά, από την ογκώδη βιβλιογραφία για τις οθωμανικές μεταρρυθμίσεις την κλασική πλέον μελέτη του Roderic Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, Princeton University Studio Press, Πρίνστον 1963 και του Η. Inalcik, «Application of the Tanzimat and its social effects», *Archivum Ottomanicum* V (1973), σ. 97-123, όπου και πολύ ενδιαφέρουσες επιστημονικές για το πώς αντιδράσαν οι χριστιανοί υπήκοοι της Αυτοκρατορίας στο άκουσμα του Χάτι Χουμαγιούν, ανάλογα με τις κοινωνικές τάξεις στις οποίες ανήκαν και το επάγγελμα που ασκούσαν. Βλ. επίσης για τους κανονισμούς με βάση τους οποίους λειτουργούσαν οι χριστιανικές κοινότητες αυτή την περίοδο Iber Ortayli, *Ο πιο μακρύς αιώνας της αυτοκρατορίας. Ο οθωμανικός 19ος αιώνας. Η πορεία προς τον εκσυγχρονισμό*, μτφρ. Κατερίνα Στάθη, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2004 και Λ. Βρανούσης - Χ. Παπαστάθης - Β. Σφυρόερας «Ήπειρος», ό.π., σ. 255.

14. Βλ. Μ. Κοκολάκης, *Το ύστερο γιαννιώτικο πασαλίκι*, ό.π., σ. 228-230 και Χ. Γκούτος, *Η επαρχία της Κόνιτσας*, ό.π., σ. 55-60, όπου και για τις μονές της περιοχής. Περισσότερα στοιχεία για τις μεταβυζαντινές μονές της βλ. Β. Παπαδοπούλου, «Στα ίχνη του Βυζαντίου», στο Β. Νιτσιάκος (επιμ.), *Η Κόνιτσα*, ό.π., σ. 71-118, 83 κ.εξ.

εξεταζόμενης περιοχής στη διάρκεια των πρώτων αιώνων της οθωμανικής κυριαρχίας δεν έχουν ερευνηθεί, ακόμη, συστηματικά, αν εξαιρέσουμε δύο πρόσφατες μελέτες της M. Delilbaşı. Απαραίτητη προϋπόθεση για τη μελέτη τους είναι η δημοσίευση των οθωμανικών φορολογικών καταστίχων, ιδίως των αναλυτικών (*defter mufassal*) στα οποία καταγραφόταν, κατά οικισμό, ο φορολογούμενος πληθυσμός και οι πλουτοπαραγωγικοί πόροι ενός διοικητικού διαμερίσματος του οθωμανικού κράτους. Παρά τις αναγνωρισμένες ελλείψεις τους¹⁵ αυτές οι «απογραφές» μας δίνουν πολύτιμες πληροφορίες για τον μουσουλμανικό και τον μη μουσουλμανικό πληθυσμό διαφόρων περιοχών της Αυτοκρατορίας κλπ. Εντούτοις, από τα λίγα αρχειακά τεκμήρια που έχουν δημοσιευθεί, μπορούμε να σχηματίσουμε μία, κατά προσέγγιση, εικόνα για τον οικισμένο χώρο, για τις πληθυσμιακές μετακινήσεις, για τις ερημώσεις οικισμών κλπ. Για την ύστερη Τουρκοκρατία οι γνώσεις μας είναι πιο στέρεες.

Σ' ένα κατάστιχο (του 1490-1491) από τα τουρκικά αρχεία της Σόφιας, στο οποίο καταγράφεται, κατά καζά, ο αριθμός των χριστιανικών νοικοκυριών όλων των Βαλκανίων που κατέβαλαν τον φόρο της *cizye* (χαράτσι), καταγράφονται, το 1490, στον καζά της Κόνιτσας 2.457 φορολογούμενα χριστιανικά νοικοκυριά (χανέδες), τα οποία έπρεπε να καταβάλουν 71.660 άσπρα (ακτσέδες/τ. *akçe*). 362 νοικοκυριά καταγράφηκαν για πρώτη φορά εκείνο το έτος. Αντίθετα, λόγω θανάτων και άλλων αιτιών στη διάρκεια του 1490 «χάθηκαν» 253 χριστιανικά νοικοκυριά, οπότε το επόμενο έτος (1491) απέμεναν 2.204 χριστιανικά νοικοκυριά, τα οποία έπρεπε να καταβάλουν 63.

15. Ο Τούρκος ιστορικός Ömer Lutfi Barkan υπολόγισε ότι το 10% περίπου του πληθυσμού διέφευγε της απογραφής· βλ. Ö. L. Barkan, «Essai sur les données statistiques de recensement dans l'Empire Ottoman aux XVIe et XVIIe siècles», *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 1 (1958), σ. 22-23. Για τη σημασία, αλλά και για τα προβλήματα των οθωμανικών φορολογικών καταστίχων βλ. Gilles Veinstein, «Les registres de recensement ottomans, une source pour la démographie historique à l'époque moderne», *Archives de démographie historique* (Παρίσι 1990), σ. 365-378.

198 άσπρα. Είναι ενδιαφέρον το ότι τη χρονιά εκείνη δεν καταγράφεται κανένας εξισλαμισμός¹⁶.

Σύμφωνα με μία «απογραφή» του πληθυσμού της Βαλκανικής χερσονήσου που διενεργήθηκε στα χρόνια της βασιλείας του Σουλείμάν του Μεγαλοπρεπούς, περίπου το 1520-1530, ο πληθυσμός του σαντζακίου Ιωαννίνων, στο οποίο υπαγόταν ο καζάς της Κόνιτσας, αποτελούταν από 32.097 χριστιανικά νοικοκυριά ή εστίες (*hâne*) (98% του συνόλου) και από 613 (2%) μουσουλμανικά¹⁷. Το πολύ μικρό ποσοστό του μουσουλμανικού πληθυσμού, που το αποτελούσαν κυρίως τα όργανα της διοίκησης και το μουσουλμανικό ιερατείο, μας οδηγεί, αβίαστα, στο συμπέρασμα ότι δεν πρέπει να είχαν γίνει μέχρι τότε στην περιοχή Κόνιτσας πολλοί εξισλαμισμοί ή εγκατάσταση μουσουλμάνων Αλβανών¹⁸. Ασφαλέστερη, οπωσδήποτε, εικόνα θα μας έδινε μόνο η δημοσίευση των κωδίκων του τουρκικού ιεροδικείου Κόνιτσας –δεν γνωρίζω όμως αν έχουν διασωθεί– όπου καταγράφονταν από τον καδή (και) οι πράξεις προσχώρησης στο ισλάμ. Φυσικά, θα

16. Βλ. Nikolaj Todorov - Asparuh Velkov, *Situation démographique de la Péninsule balkanique (fin du XVe siècle début du XVIe s.)*, Academie Bulgare des Sciences, Σόφια 1988, (ο πίνακας χωρίς αριθμηση σελίδων). Ο ισλαμικός φόρος *cizye* (γνωστός ως κεφαλικός φόρος), από τον οποίο απαλλάσσονταν οι γυναίκες, τα παιδιά, οι ανάπηροι και οι ιερείς, ανερχόταν αρχικά σε 12, 24 ή 48 ντιρχέμ ασημιού, ανάλογα με την οικονομική δυνατότητα του φορολογούμενου ενήλικου άνδρα. Ωστόσο οι Οθωμανοί μέχρι τη φορολογική μεταρρύθμιση του 1691 εισέπρατταν, συνήθως, τον φόρο αυτό από νοικοκυριά και όχι από άτομα, σε ενιαία βάση ύψους ενός χρυσού νομίσματος ή του ισοδύναμου του σε ασημένιο άσπρο ανά νοικοκυριό: βλ. Halil Inalcik - Donald Quataert, *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, τ. Α', μτφρ. Μαρίνος Σαρηγιάννης, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2008, σ. XIV και τ. Β', Αθήνα 2011, σ. 140.

17. Βλ. στο ίδιο, σ. 32 και Ν. Τοντόροφ, *Η βαλκανική πόλη, 15ος-19ος αιώνας*, μτφρ. Έφη Αβδελά - Γεωργία Παπαχρήστου, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1986, τ. Α', σ. 88. Βλ., επίσης, Ν. Todorov - A. Velkov, *Situation démographique*, ό.π., σ. 32.

18. Γι' αυτό δεν ανταποκρίνεται, κατά τη γνώμη μου, στην πραγματικότητα η θέση του Κ. Βακαλόπουλου (ό.π., σ. 52) ότι γύρω στα τέλη του 15ου - αρχές του 16ου αιώνα «Το ρεύμα της αλλαξοπιστίας είχε πάρει τόσο μεγάλες διαστάσεις ώστε δεν τηρούνταν ακόμη και οι απαραίτητες διατάξεις του ιερού νόμου για τη μύηση των νεοφώτιστων».

πρέπει να λάβουμε υπόψη ως ένα διόλου αμελητέο παράγοντα μείωσης του ανδρικού χριστιανικού πληθυσμού της περιοχής και το παιδομάζωμα (*devşirme*), το οποίο, πέρα από τις πολύ σοβαρές δημογραφικές επιπτώσεις του, είχε ως συνέπεια και τον υποχρεωτικό εξισλαμισμό πολλών νέων, ως τα τέλη περίπου του 17ου αι.¹⁹

Σε πρόσφατη μελέτη των πρώτων αναλυτικών οθωμανικών «απογραφών», για φορολογικούς λόγους, του πληθυσμού του σαντζακιού Ιωαννίνων, του δεύτερου μισού του 16ου αι., δίνεται για το διοικητικό διαμέρισμα Κόνιτσας η παρακάτω εικόνα: στην πρώτη αναλυτική «απογραφή» που διενήργησε η οθωμανική διοίκηση το 1564 υπήρχαν 2.228 νοικοκυριά και 518 ανύπαντροι, ενώ στην επόμενη (του 1579) τα νοικοκυριά ανέρχονταν σε 2.607 και οι ανύπαντροι σε 1.013. Παρατηρήθηκε δηλαδή σε διάστημα 15 ετών μια αύξηση των νοικοκυριών κατά 13,94% και των ανύπαντρων κατά 95,55%!²⁰

Τον 15ο και τον 16ο αι. και από το 1750 ως το 1850 περίπου παρατηρούνται στην περιοχή Κόνιτσας πολλές μεταναστεύσεις κατοίκων και ερημώσεις οικισμών, που είναι γνωστοί με τα ονόματα Παλιοχώρια κ.ά.²¹ Ο Χ. Γκούτος, βασισμένος σε προφορικές παραδόσεις, αναφέρει πολλά χωριά που ερημώθηκαν ή καταστράφηκαν και τις αιτίες της ερήμωσης: για παράδειγμα, η Πιστίλιαπη περί το 1530, η Σέστουρα, που καταστράφηκε από επιδρομείς γύρω στα 1700 κ.ά. Χριστιανοί της Καραμουρατιάς μετοίκησαν, το 1687, στην Κόνιτσα, ενώ 70 οικογένειες από τη Μοσχόπολη, που καταστράφηκε το 1769, εγκαταστάθηκαν στο Λούψικο²².

Οι λόγοι της ερήμωσης οικισμών ή της μετακίνησης πληθυσμών

19. Οι δημογραφικές, εθνολογικές, οικονομικές και λοιπές συνέπειες του «φόρου του αίματος» έχουν επισημανθεί σε πολλές μελέτες· βλ., ενδεικτικά, Peter Sugar, *Η Νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από την οθωμανική κυριαρχία, 1354-1804*, μτφρ. Π. Χ. Μπαλουξή, Αθήνα 1994, τόμ. 1, σ. 119-127.

20. Βλ. Melek Delilbaşı, «Population Movements in Epirus», *Archivum Ottomanicum* 26 (2009), σ. 317.

21. Βλ. Χ. Γκούτος, *Η επαρχία της Κόνιτσας*, ό.π., σ. 26

22. Στο ίδιο, σ. 26-27.

σε ορεινές και ασφαλέστερες περιοχές, που έχουν επισημανθεί σε διάφορες μελέτες, είναι πολλοί²³: πρώτα, οι αναστατώσεις που προκλήθηκαν εξαιτίας των πολεμικών επιχειρήσεων του τουρκικού στρατού για κατάκτηση νέων εδαφών ή για κατάπνιξη επαναστατικών κινήματων²⁴. Μία άλλη σημαντική αιτία αυτού του φαινομένου είναι η ληστεία. Τον 17ο-18ο αι., λόγω εξασθένησης της κεντρικής εξουσίας, παρατηρείται στην περιοχή έξαρση της ληστείας και των λεηλασιών από ένοπλες συμμορίες Αλβανών οι οποίες εξανάγκασαν τους κατοίκους ορισμένων οικισμών να τους εγκαταλείψουν²⁵. Μετά την επανάσταση του 1821 εγκαταλείφθηκαν, εξαιτίας της έξαρσης της ληστείας, πολλά μικρά χωριά κατά μήκος του Σαραντάπορου, οι κάτοικοι των οποίων εγκαταστάθηκαν σε κεφαλοχώρια της περιοχής: στην Πυρσόγιαννη, στη Βούρμπιανη, στην Καστάνιανη κ.α. Οι φορολογικές καταπίεσεις και, γενικά, οι αυθαιρεσίες των οργάνων της εξουσίας σε βάρος των χριστιανών ήταν ένας επιπλέον λόγος που ανάγκασε πολλούς κατοίκους να εγκαταλείψουν τα χωριά τους. Η καθιέρωση ενός σταθερού συντελεστή για τις φορολογικές υποχρεώσεις του κάθε χωριού, που έμενε αμεταβλήτη σε πολυετή διαστήματα τα οποία παρεμβάλλονταν ανάμεσα σε δύο «απογραφές» και η επιδίκαση φόρου βάσει πληθυσμιακών δεδομένων που δεν ίσχυαν πλέον, επιδείνωνε την οικονομική κατάσταση πολλών οικισμών. Γι' αυτό οι κάτοικοί τους, συχνά, τα εγκατέλειπαν αδυνατώντας ν' ανταπεξέλθουν

23. Βλ. για το ζήτημα αυτό Ελένη Αντωνιάδη - Μπιμπίκου, «Ερημωμένα χωριά στην Ελλάδα - Ένας προσωρινός απολογισμός», στο Σπ. Ασδραχάς (επιμ.), *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών*, Αθήνα 1979, σ. 191-259. Σύμφωνα με τις πηγές που μελέτησε και τα προσωρινά της συμπεράσματα, πριν από το 1750 δεν ερημώθηκαν πολλά χωριά σ' όλη γενικά την Ήπειρο. Αντίθετα, από το 1750 ως το 1850 σημειώνονται πολλές ερημώσεις (βλ. στο ίδιο, Χάρτες σ. 228-230). Για τις ερημώσεις οικισμών στην Ήπειρο κατά την ύστερη τουρκοκρατία βλ. Μ. Κοκολάκης, *Το ύστερο γιαννιώτικο πασαλίκι*, ό.π., σ. 249-252.

24. Βλ. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία*, ό.π., τ. Β, σ. 101-102.

25. Βλ. Χ. Γκούτος, *Η επαρχία της Κόνιτσας*, ό.π., σ. 26-27. Β. Νιτσιάκος (επιμ.), *Η Κόνιτσα*, ό.π., σ. 31.

στις φορολογικές υποχρεώσεις²⁶. Πολύ σημαντικός, επίσης, λόγος εποχιακής ή μόνιμης μετανάστευσης κατοίκων από αυτή την περιοχή υπήρξε η ανάγκη αναζήτησης εργασίας. Διάφοροι τεχνίτες (χτίστες, ξυλουργοί κ.ά.) εργάζονται σε κοντινές ή σε μακρινές περιοχές και, συχνά, εγκαθίστανται εκεί, φέρνοντας και τις οικογένειές τους²⁷. Πολύ μικρότερη, ασφαλώς, αιτία ήταν η πανώλη²⁸. Θα προσθέσουμε και τον κλιματολογικό παράγοντα ο οποίος έπαιζε σημαντικό ρόλο στην ερήμωση ή στη μείωση του πληθυσμού, ορισμένων ορεινών οικισμών, σε μία εποχή που οι χειμώνες ήταν πολύ βαρείς. Δεν πρέπει να ξεχνάμε και τη μετακίνηση από τα τέλη Οκτωβρίου ως τα τέλη Απριλίου των κοπαδιών των μεγάλων τσελιγκάτων προς τις πεδιάδες της Θεσσαλίας κ.α., αν και εδώ πρόκειται για εποχιακή μετακίνηση, εξαιτίας της οποίας πολλά χωριά εγκαταλείπονταν από

26. Βλ. Χ. Γκούτος, *Η επαρχία της Κόνιτσας*, ό.π., σ. 24· Μ. Κοκολάκης, *Το ύστερο γιαννιώτικο πασαλίκι*, ό.π., σ. 249-250 και Σπ. Ασδραχάς κ.άλ., *Ελληνική οικονομική ιστορία*, ό.π., σ. 141.

27. «Οί κάτοικοι πλείστων χωρίων τῆς ἐπαρχίας ταύτης [Κόνιτσας], κτῖσται ὄντες, περιέρχονται ἐπί σκοπῶ οἰκοδομῶν τήν Ἠπειρον, οὐ μὴν ἀλλά καί ἀπανταχοῦ ὅπου εὐρίσκουσι συμφέρον πρὸς ἐξάσκησιν τῆς τέχνης αὐτῶν», Πετρίδης, «Χρονικόν Δρυοπίδος», 1871. (Παρατίθεται από τον Απ. Βακαλόπουλο, *Ιστορία*, τ. Β', Θεσσαλονίκη 1976, σ. 443)· βλ. και σ. 430-431. Βλ., επίσης, Γ. Λυμπερόπουλος, *Κόνιτσα*, ό.π., σ. 27 και Β. Νιτσιάκος, *Οι ορεινές κοινότητες της βόρειας Πίνδου στον απόηχο της μακράς διάρκειας*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 1995, σ. 79-117 για την περίπτωση της Πυρσώγιαννης (του πιο γνωστού χωριού χτιστών της περιοχής) όπου βλέπουμε πως παράλληλα με την κτηνοτροφία και τη γεωργία ένα μεγάλο μέρος του ανδρικού πληθυσμού της άρχισε να επιδίδεται στην οικοδομική τέχνη, ταξιδεύοντας σε γειτονικές και μακρινές περιοχές. Ο Γάλλος ταξιδιώτης Pierre Belon ταξιδεύοντας το 1546 στη Θράκη με προορισμό την Κωνσταντινούπολη συνάντησε μεγάλες ομάδες φτωχών και ξυπόλυτων Ελλήνων εργατών από τη βόρεια Ἠπειρο που εργάζονταν σε κτήματα Τούρκων στη Θράκη και στη Μ. Ασία και επέστρεφαν στην πατρίδα τους· βλ. Pierre Belon, *Observations de plusieurs singularités et choses mémorables trouvées en Grèce*, Παρίσι 1553, σ. 65β. Για τους Κονιτσιώτες χτίστες βλ. Αργύρης Πετρονώτης, *Μάστοροι χτίστες από τα μαστοροχώρια της Κόνιτσας*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2008.

28. Ο Χ. Γκούτος (ό.π., σ. 26) αναφέρει, με επιφυλάξεις, ότι εξαιτίας της πανώλης ερημώθηκαν οι οικισμοί Τράπια και Σουπόστιανη, περί το 1670.

τους περισσότερους κατοίκους τους για έξι μήνες²⁹. Κάποτε αυτές οι μετακινήσεις γίνονταν μόνιμες· αλλά αυτό παρατηρείται μετά την απελευθέρωση, οπότε η νομαδική κτηνοτροφία αντιμετωπίζει πολλά προβλήματα, όπως στην άλλοτε ανθηρή κτηνοτροφική κοινότητα της Αετομηλίτσας³⁰. Η μετανάστευση των ανδρών είχε, πιθανότατα, ως αποτέλεσμα και την εγκατάλειψη της νομαδικής κτηνοτροφίας των μεγάλων μετακινήσεων.

Οπωσδήποτε έχουμε και αμφίδρομες πληθυσμιακές μετακινήσεις από τις πεδιάδες προς τα ορεινά και από τις βουνά προς τις πεδιάδες³¹. Προς ασφαλέστερες ορεινές περιοχές μετακινήθηκαν, κυρίως, όσοι κατοικούσαν κοντά σε πολυσύχναστους δρόμους, απ' όπου περνούσαν στρατιωτικά αποσπάσματα τα οποία κατέλυαν σε κοντινά χωριά και διατρέφονταν σε βάρος των κατοίκων. Έτσι εξηγείται –πέρα από καθαρά οικονομικούς ή άλλης φύσεως λόγους– το γιατί πολλά χωριά της Ηπείρου κτίζονται (τον 15ο αιώνα και αργότερα) σε ορεινά μέρη μακριά από τις οδικές αρτηρίες και το γιατί πύκνωσε ο πληθυσμός στον ορεινό όγκο της Πίνδου³². Δεν πρέπει, βέβαια, να

29. Από την πλούσια βιβλιογραφία γι' αυτό το ζήτημα βλ. Μ. Γκιόλιας, *Παραδοσιακό δίκαιο και οικονομία του τσελιγκάτου*, εκδ. Πορεία, Αθήνα 2004, *passim*.

30. Βλ. Β. Νιτσιάκος, *Οι ορεινές κοινότητες*, ό.π., σ. 37.

31. Για παράδειγμα, πολλοί κάτοικοι από τα πεδινά εγκαταστάθηκαν στην ορεινή Πυρσόγιαννη βλ. Β. Νιτσιάκος, *Οι ορεινές κοινότητες της βόρειας Πίνδου*, ό.π., σ. 85.

32. Εισηγητής της θεωρίας της μετακίνησης πεδινών πληθυσμών από τις πεδιάδες σε ορεινές περιοχές, λόγω της τουρκικής κατάκτησης, στην ελληνική ιστοριογραφία είναι ο Απ. Βακαλόπουλος· βλ. Apostolos Vacalopoulos, «La retraite des populations grecques vers des régions éloiagnées et montagneuses pendant la domination turque», *Balkan Studies* (1963), σ. 265-276. Αντίθετα ο Β. Παναγιωτόπουλος στη σύντομη μελέτη του «Η “αποχώρηση” πληθυσμών από την πεδιάδα στο βουνό στα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Ένας εξηγηματικός μύθος σύνθετων δημογραφικών φαινομένων», στο *Ο Αγροτικός Κόσμος στον Μεσογειακό χώρο, Πρακτικά Συνεδρίου Ελληνογαλλικού Επιστημονικού και Τεχνικού Συνδέσμου* (Αθήνα 4-7 Δεκ. 1984), Αθήνα 1988, σ. 203-205 την θεωρεί ως ένα εξηγητικό σχήμα βασισμένο σε μια «ρομαντική ιστορική γεωγραφία κεντροευρωπαϊκής κυρίως προελεύσεως». Όμως οι γνωστές από διάφορες γραπτές πηγές και την προφορική παράδοση περιπτώσεις τέτοιων μετακινήσεων και δημιουργίας νέων ορεινών οικισμών είναι τόσο πολλές που είναι αδύνατο να αρνηθεί κανείς αυτό το γεγονός.

ξεχνάμε και το μεταναστευτικό ρεύμα, για αναζήτηση εργασίας ή άσκηση του εμπορίου, προς τις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, την κεντρική Ευρώπη και τη Ρωσία.

Σε αντίθεση με πολλά χωριά που φθίνουν δημογραφικά, την περίοδο αυτή αρχίζει να αναπτύσσεται δυναμικά η Κόνιτσα, έδρα των οθωμανικών Αρχών της περιοχής, και να μεταβάλλεται σε ακμάζον οικονομικό κέντρο, γεγονός που οφείλεται στη γεωργική και κτηνοτροφική ανάπτυξή της και, κυρίως, στο ρόλο που έπαιζε στο διαμετακομιστικό εμπόριο. Οι δρόμοι Ιωαννίνων - Κόνιτσας και Ιωαννίνων - Μεσογέφυρου αποτελούσαν πολύ σημαντικές οδικές αρτηρίες. Με κομβικά σημεία την πόλη της Κόνιτσας και το συγκρότημα γεφυριών γύρω από το Μεσογέφυρο, οι δρόμοι αυτοί επεκτείνονταν προς την Αλβανία και τη Μακεδονία³³.

Ο ντόπιος πληθυσμός ενισχύεται από επήλυδες χριστιανούς, αλλά και από εξισλαμισμένους Αλβανούς, που αποκτούν εξουσία και δύναμη. Στην Κόνιτσα, γενέτειρα της μάνας του Αλή πασά, κατοικούσαν πολλές ισχυρές οικογένειες Αλβανών μουσουλμάνων. Εδώ ζουν οι ιδιοκτήτες των τσιφλικιών του κάμπου και οι έμποροι. Η ανάπτυξη της πόλης και της γύρω περιοχής τον 16ο και 17ο αι. αντικατοπτρίζεται στα μουσουλμανικά τεμένη που ανεγείρονται, όπως το τζαμί του Χουσεϊν Σεχ ή τζαμί του παζαριού της Κάτω Κόνιτσας, το οποίο σύμφωνα με μία προφορική παράδοση χτίστηκε αφού κατεδαφίστηκε η προϋπάρχουσα στην ίδια θέση εκκλησία του Αγίου Ιωάννη, και το τζαμί του σουλτάνου Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς στα τέλη του 15ου-αρχές 16ου αι., προφανώς λόγω της θρησκευτικής - επικοινωνιακής σημασίας που είχε η Κόνιτσα για τους μουσουλμά-

33. Βλ. Γιώργος Μακρής - Στέφανος Παπαγεωργίου, *Το χερσαίο δίκτυο επικοινωνίας στο κράτος του Αλή πασά Τεπελενλή. Ενίσχυση της κεντρικής εξουσίας και απόπειρα δημιουργίας ενιαίας αγοράς*, Αθήνα 1990, σ. 215. Για το οδικό δίκτυο της Ηπείρου τον 18ο-19ο αι., τα χάνια, τους αγωγιάτες κλπ. βλ. και την εξαιρετική αδημοσίευτη διδ. διατριβή του Costantin Karanatsis, *Les marchés de l'Épire et leur univers, XVIIIème XIXème siècle*, Université de Paris I Panthéon Sorbonne, Παρίσι 1993, σ. 90-133.

νους, καθώς και στην ανοικοδόμηση ή αγιογράφηση ναών (καθολικού μονής Μολυβδοσκεπάστου κ. ά.)³⁴.

Ο πρόξενος της Γαλλίας στα Γιάννενα και ταξιδιώτης, François Rouqueville, υπολόγισε, γύρω στα 1810 τον πληθυσμό της Κόνιτσας και των 30 χωριών της σε 20.000 άτομα, από τα οποία το 1/4 ήταν μουσουλμάνοι. Κατά τον ίδιο, η πόλη της Κόνιτσας είχε 600 εστίες, οι μισές από τις οποίες ανήκαν σε Οθωμανούς³⁵. Αντίθετα, ο Άγγλος ταγματάρχης William Leake, ο οποίος εκτελούσε μυστική αποστολή στον ελλαδικό χώρο, υπολόγισε, το 1805, τα σπίτια της Κόνιτσας σε 800 έως 1.000, από τα οποία μόλις τα 200 ήταν χριστιανικά³⁶. Είναι γνωστό ότι στην Κόνιτσα κατοικούσαν πολλές οικογένειες ισχυρών Αλβανών μουσουλμάνων.

Τα στοιχεία που διαθέτουμε για τον πληθυσμό όλης γενικά της Ηπείρου από το 1830 ως την απελευθέρωση προέρχονται, κυρίως, από τις πέντε μεγάλες απογραφές που διενήργησε το οθωμανικό κράτος: το 1831, το 1845-46, μεταξύ 1870-1875 (οι οποίες αφορούσαν μόνο τους άρρενες κατοίκους του πασαλικιού Ιωαννίνων), 1884-1889 και 1905, οι οποίες αφορούσαν το σύνολο των κατοίκων. Επίσης, από προξενικές εκθέσεις, από γεωγραφικά και περιηγητικά κείμενα και από τη Χρονογραφία του Αραβαντινού³⁷.

Όλες, όμως, αυτές οι πηγές παρουσιάζουν ατέλειες και ελλείψεις. Όπως έχει επισημανθεί, οι οθωμανικές απογραφές παραλείπουν κά-

34. Βλ. Β. Παπαδοπούλου, «Στα ίχνη του Βυζαντίου», στο Β. Νιτσιάκος (επιμ.), *Η Κόνιτσα*, ό.π., σ. 83-84 και Αναστάσιος Ευθυμίου, *Σελίδες από την ιστορία της Κόνιτσας*, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Κόνιτσας, Κόνιτσα 1997, σ. 102.

35. François Rouqueville, *Voyage de la Grèce*, τ. 1, 2η έκδ., Παρίσι 1826, σ. 222, 232-234.

36. William Leake, *Travels in Northern Greece*, vol, I, Λονδίνο 1835, σ. 397.

37. Η απογραφή του 1831 ξεκίνησε το 1828 και περιέχει τον αριθμό των αρρένων του κάθε καζά κατά θρησκευτικές κοινότητες. Σχετικοί μ' αυτή είναι δύο συνοπτικοί πληθυσμιακοί πίνακες που δημοσιεύτηκαν το 1833 στην ελληνογαλλική επιθεώρηση *Spectateur d'Orient*. Βλ. Μ. Κοκολάκης, *Το ύστερο γιαννιώτικο πασαλίκι*, ό.π., σ. 260-280 και του ιδίου «Δημογραφικές εξελίξεις στην Ήπειρο, 1830-1910», *Ιστωρ* 6 (1993), σ. 123-132.

ποιο ποσοστό του πληθυσμού, το οποίο δεν αφορά μόνο τις γυναίκες και τις μειονότητες. Μέχρι τη δεκαετία του 1870 η πιο συνηθισμένη μονάδα καταμέτρησης ήταν ο χανές (*hane*), όρος που συναντάται συχνά στις πηγές και με τις ονομασίες σπίτι, οικογένεια, εστία και, σπανιότερα, στεφάνια και αντρόγυνο³⁸. Είναι προφανές ότι, τουλάχιστον στα χωριά, πρόκειται για συγκατοικήσεις γονιών με τα έγγαμα τέκνα τους. Ήταν, επίσης, δυνατό σ' ένα σπίτι να συγκατοικούν περισσότερες από δύο συζυγικές οικογένειες. Τα δεδομένα αυτά υποδεικνύουν όμως τη συνήθη πρακτική της εγκατάστασης της νύφης στο πεθερικό σπίτι και λιγότερο του γαμπρού. Το ποσοστό των συγκατοικήσεων υποχωρεί στις μεγαλύτερες οικιστικές συγκεντρώσεις³⁹.

Ο Κοσμάς Θεσπρωτός αναφέρει (το 1832) ότι στην εκκλησιαστική επαρχία Βελλάς-Κονίτσης υπήρχαν 5.000 χριστιανικά νοικοκυριά. Πρόκειται, βέβαια, για μία κατά προσέγγιση εκτίμηση. Από την άλλη ο αριθμός αυτός αφορά στην εκκλησιαστική επαρχία και όχι στον καζά Κόνιτσας. Επιπλέον, οι εκκλησιαστικές επαρχίες του Κοσμά Θεσπρωτού δεν αντιστοιχούν ακριβώς στις περιοχές της στατιστικής του 1853, οι οποίες αποδίδουν λίγο ή πολύ τα όρια των οθωμανικών καζάδων⁴⁰.

Σύμφωνα με τα στοιχεία που δίνει ο Αραβαντινός⁴¹ ο οποίος, όπως φαίνεται, χρησιμοποιεί ως πηγή την οθωμανική απογραφή του 1845-1846,⁴² στη διοίκηση της Κόνιτσας σε σύνολο 59 χωριών υπήρχαν 2.535 σπίτια, με 4.440 στεφάνια: μέσος όρος 1,75% και

38. Βλ. Γ. Παπαγεωργίου, «Ήπειρος, 1833-1871», ό.π., σ. 286.

39. Βλ. γι' αυτό το ζήτημα Σπ. Ασδραχάς κ. άλ., *Ελληνική οικονομική ιστορία*, ό.π., τ. Α', σ. 124-129, όπου (σ. 126) και πίνακας συγκατοικήσεων στην Ήπειρο τα μέσα του 19ου αι., με βάση τα πληθυσμιακά στοιχεία του Αραβαντινού.

40. Α. Παπαχαρίσης, Κοσμά Θεσπρωτού και Αθανασίου Ψαλίδα, *Γεωγραφία Αλβανίας και Ηπείρου*, έκδοση Ε.Η.Μ., Ιωάννινα 1964, σ. 70· πρβλ. Μ. Κοκολάκης, «Δημογραφικές εξελίξεις», ό.π., σ. 125.

41. Βλ. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία*, ό.π., τ. Α', σ. 339-341.

42. Βλ. Μ. Κοκολάκης, «Δημογραφικές εξελίξεις», ό.π., σ. 128.

587 περιπτώσεις συγκατοίκησης (ποσοστό 62,15%)⁴³. Το μέσο μέγεθος της οικογένειας στην Ήπειρο είναι μεγαλύτερο απ' ό,τι στη νότια Ελλάδα (5,5 άτομα), κάτι που ο Αραβαντινός το θεωρεί ως μία δομική ιδιαιτερότητα της ηπειρωτικής οικογένειας. Όπως γράφει, «ένεκεν καπνολογίου και ένεκεν τῆς ἀγαθῆς καὶ φιλοσυγγενικῆς καρδίας τοῦ Ἡπειρώτου, οἱ ἀδελφοὶ καὶ ἐν τούτοις οἱ ἐξάδελφοι συζῶσι σχεδὸν μέχρι γῆρατος ἐν τῇ πατρικῇ στέγῃ»⁴⁴. Η ίδια πηγή ανεβάζει τον αριθμό των «τουρκικών» —δηλαδή των μουσουλμανικών— νοικοκυριών της επαρχίας σε 1.187. Εκτός από την Κόνιτσα (360 νοικ.), πολλοί μουσουλμάνοι κατοικούσαν στο Λεσκοβίκι και σε άλλα οχτώ χωριά⁴⁵. Τα στοιχεία όμως που αφορούν τον μουσουλμανικό πληθυσμό είναι στρογγυλοποιημένα και, κατά συνέπεια, όχι αξιόπιστα⁴⁶.

Η πυκνότητα του πληθυσμού ήταν μεγαλύτερη στη βορειοδυτική ζώνη, στην οποία ανήκε και ο καζάς της Κόνιτσας. Ο πληθυσμός του εν λόγω καζά ανερχόταν το 1830 στις 17.900 ψυχές (πυκνότητα 15 ψυχές ανά τετρ. χλμ.), το 1850 σε 24.900 (πυκνότητα 21 ψ.) και το 1870 σε 31.900 (πυκνότητα 28 ψ.)⁴⁷. Γύρω στα 1850 ο πληθυσμός του καζά της Κόνιτσας παρουσιάζει κατά θρήσκευμα την εξής εικόνα: Χριστιανοί 22.901 και Μουσουλμάνοι 4.020· σύνολο 26.921 ψυχές. Από τη μελέτη των πηγών προκύπτει ότι στο διάστημα 1830-1870 το ποσοστό του μουσουλμανικού πληθυσμού πέφτει σταθερά⁴⁸.

Την ίδια περίοδο μας δίνει ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τον πληθυσμό της επαρχίας Κόνιτσας μία ανέκδοτη αρχειακή γαλλική

43. Ανάλυση στοιχείων από τον Σπ. Ασδραχά κ. άλλ., *Ελληνική οικονομική ιστορία*, ό.π., τ. Α', σ. 126.

44. Βλ. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία*, ό.π., τ. Β', σ. 249, σημ. 1· πρβλ. Γ. Παπαγεωργίου, «Ήπειρος, 1833-1871», ό.π., σ. 286.

45. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία*, ό.π., τ. Α', σ. 339-341.

46. Μ. Κοκολάκης, *Το ύστερο γιαννιώτικο πασαλίκι*, ό.π., σ. 265.

47. Γ. Παπαγεωργίου, «Ήπειρος, 1833-1871», ό.π., σ. 287 (Πίνακας 1).

48. στο ίδιο, σ. 288.

πηγή. Πρόκειται, συγκεκριμένα, για στοιχεία που παρατίθενται σε αναφορά του προξένου της Γαλλία στα Γιάννενα Ed. Grasset προς τον πρεσβευτή της χώρας του στην Κωνσταντινούπολη, στις 26 Δεκεμβρίου 1844. Όπως γράφει, στον καζά της Κόνιτσας υπήρχαν 44 χριστιανικά χωριά και 12 τουρκικά, στα οποία ζούσαν 2.406 χριστιανικές οικογένειες και 738 μουσουλμανικές. Στην πόλη της Κόνιτσας ζούσαν 4.690 χριστιανοί και 2.755 Τούρκοι, δηλ. μουσουλμάνοι. Συμπληρώνει δε ότι «στον χριστιανικό πληθυσμό αυτής της διοίκησης υπολογίζονται 873 περίπου οικογένειες Βλάχων»⁴⁹. Δε γνωρίζουμε από πού άντλησε ο Γάλλος πρόξενος αυτά τα στοιχεία, τα οποία βρίσκονται πολύ κοντά σ' αυτά που δίνουν άλλες πηγές της ίδιας περιόδου. Πιθανότατα από τις οθωμανικές αρχές. Αλλά αν δεχτούμε αυτή την υπόθεση, δημιουργείται ένα νέο ερώτημα: πώς και πότε τα συγκέντρωσαν; Ο Eugène Poujade, προκάτοχος του Grasset στο προξενείο Ιωαννίνων τα χρόνια 1841-1844, υπολόγισε τις χριστιανικές οικογένειες της επαρχίας Κόνιτσας στις 2.700⁵⁰.

Στην απογραφή του 1874 ο χριστιανικός πληθυσμός της Κόνιτσας φαίνεται εξογκωμένος, που υπολογίζονται σε 14.429 ψυχές, δίνοντας (με την προσθήκη του ποσοστού υποκαταμέτρησης) ένα συνολικό πληθυσμό γύρω στις 32.000. Όμως και άλλες πηγές αυτής της περιόδου (ο τουρκικός σαλναμές του 1871, η στατιστική του 1878, η στατιστική του Ηπειρωτικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως και η έκθεση του Άγγλου απεσταλμένου Lomgworth της 3.7.1878) συμφωνούν ότι οι χριστιανοί της επαρχίας Κόνιτσας ανέρχονταν σε 23 με 25.000⁵¹. Ο Ζώτος Μολοσσός σημειώνει, το 1878, στο Δρομολόγιον τῆς ἑλληνικῆς χερσονήσου ότι ο καζάς της Κόνιτσας είχε 70 χωριά στα οποία κατοικούσαν 20.000 Έλληνες, 13.000 Αλβανοί και 7.000

49. Βλ. Archives Diplomatiques de Nantes, Série D', Correspondance avec les Echelles, Consulat de France à Jannina, τ. 6.

50. Βλ. Eugène Poujade, *Chrétiens et Turcs. Scènes et souvenirs de la vie politique, militaire et religieuse en Orient*, Didier et C. Libraires Editeurs, Παρίσι 1859, σ. 551.

51. Μ. Κοκολάκης, *Το ύστερο γιαννιώτικο πασαλίκι*, ό.π., σ. 324-325.

Βλάχοι και ότι στην Κόνιτσα κατοικούσαν 4.000 χριστιανοί και 3.000 μουσουλμάνοι⁵². Στο δεύτερο μισό του 19ου αι. ο πληθυσμός της Κόνιτσας παρουσιάζει μία ελαφρά μείωση: από τις 3.200 ψυχές το 1850 πέφτει το 1895 στις 3.100 περ., κρατώντας όμως σταθερά την ένατη θέση μεταξύ των πόλεων του πασαλικιού των Ιωαννίνων⁵³.

Παρατηρώντας τα αριθμητικά πληθυσμιακά δεδομένα της περιοχής από τα μέσα του 19ου αι. ως τις αρχές του 20ού διαπιστώνουμε σε όλους τους δείκτες (χανέδες, άρρενες και συνολικός αριθμός) μία στασιμότητα ή, πιο σωστά, μία μικρή πτωτική τάση⁵⁴. Σ' αντίθεση με τη νότια ζώνη (Άρτα, Πρέβεζα), η βόρεια ζώνη της Ηπείρου παρουσιάζει την περίοδο αυτή μία στασιμότητα. Τα αίτια αυτού του φαινομένου πρέπει ν' αναζητηθούν σε τρεις κατευθύνσεις: στην καθυστέρηση της παραγωγής, στη συνεχιζόμενη ελάττωση του μουσουλμανικού πληθυσμού και ιδίως στη μετανάστευση. Από την εποχιακή μετακίνηση τεχνιτών και των εργατών, που όπως είδαμε παραπάνω κατέληγε συχνά σε μόνιμη εγκατάσταση, και από την εγκατάσταση ορισμένων κατοίκων της περιοχής στα Γιάννενα, θα περάσουμε στα τέλη του 19ου αι. σε μιάς άλλης μορφής μετανάστευση, εξαιτίας της παρακμής της παραδοσιακής γεωργίας. Οι Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής θα γίνουν τώρα το νέο κέντρο έλξης των Ηπειρωτών. Η πληθυσμιακή αιμορραγία είναι εντονότερη στις ορεινές κοινότητες της Πίνδου⁵⁵. Ασφαλώς, η επαρχία της Κόνιτσας ήταν μία από αυτές που επλήγη περισσότερο από αυτή τη μετανάστευση.

Όσον αφορά στην κοινωνική διαστρωμάτωση της Κόνιτσας και της ευρύτερης περιοχής της, πρέπει να υπογραμμίσουμε το ότι κυρίαρχες ήταν, για μεγάλο χρονικό διάστημα, ιδίως από τα τέλη του

---

52. Ζώτος Βασίλειος (Μολοσσός), *Δρομολόγιον τῆς Ἑλληνικῆς χερσονήσου*, Ἀθήνα 1878, σ. 46.

53. Μ. Κοκολάκης, *Το ὕστερο γιαννιώτικο πασαλίκι*, ὁ.π., σ. 335.

54. στο ἴδιο, σ. 324-426. Ὅπως ἐπισημαίνει ὁ ἴδιος («Δημογραφικὲς ἐξελίξεις», ὁ.π., σ. 135) ἡ Ἡπειρος πάσχει τὴν περίοδο αὐτὴ ἀπὸ μίᾶ πρόωρη δημογραφικὴ κρίση.

55. Βλ. Γ. Παπαγεωργίου, «Ἡπειρος, 1871-1912», στο Β. Παναγιωτόπουλος (ἐπιμ.), *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ 1770-2000*, τόμ. 5ος, Ἀθήνα 2003, σ. 320-321.

17ου αι. ως την αρχή της ηγεμονίας του Αλή πασά (1788) οι Αλβανοί μπέηδες, τσιφλικάδες και φοροεισπράκτορες. Οι μπέηδες αυτοί, που απέκτησαν πολλές γαίες στην κοιλάδα του Αώου και έχτισαν στην Κόνιτσα ψηλά σπίτια, δρούσαν ως κράτος εν κράτει, καταπιέζοντας τους χωρικούς από τους οποίους απαιτούσαν φόρο προστασίας (το αγαλίκι)⁵⁶. Γύρω στα 1710 η Καραμουρατιά είχε καταστεί «όρμητήριο αὐθαιρεσίας» με αρχηγό τον σκληρό Μπέικο⁵⁷. Θα μπορούσαμε μάλιστα να μιλήσουμε για μία συγκυριαρχία Αλβανών μπέηδων και Τούρκων αξιωματούχων. Οι περισσότεροι μπέηδες, και γενικά οι μουσουλμάνοι της επαρχίας, είχαν χριστιανικές ρίζες και δια του εξισλαμισμού τους απέκτησαν –όπως συνέβη και αλλού– κοινωνική και πολιτική δύναμη⁵⁸. Στην τοπική όμως ιστοριογραφία δίνεται άλλοτε αρνητική και άλλοτε μία θετική –θα λέγαμε εξιδανικευμένη– εικόνα για τους «Τουρκαλβανούς» απέναντι της Κόνιτσας. Ενδεικτικά, ο Δ. Ράπτης μιλώντας για τις καταπιέσεις και βιαιοπραγίες τους σε βάρος των χριστιανών, τονίζει ότι «η ληστρική αυτή συμπεριφορά των Αλβανών είχε γίνει βίωμα και καθημερινή ζωή. Συνεχώς ένα τείχος υψωνόταν ανάμεσα σ' αυτούς και τους χριστιανούς, ώστε οι τελευταίοι να μη θέλουν ούτε το όνομά τους να ακούσουν»⁵⁹. Στον αντίποδα βρίσκεται η θέση του τοπικού ιστοριοδίφη Γ. Λιμπερόπουλου, ο οποίος σε μία πολύ ενδιαφέρουσα μελέτη του υπο-

56. Βλ. Χ. Γκούτος, «Η επαρχία της Κόνιτσας», ά.π., σ. 174-178, όπου και η πληροφορία ότι στα τέλη του 17ου αι. τα χωριά του δυτικού Ζαγορίου τέθηκαν υπό την «προστασία» των μουσουλμάνων της Καραμουρατίας και της Κόνιτσας. Για το αγαλίκι βλ. παρακάτω σημ. 89.

57. Βλ. Χ. Γκούτος, «Η επαρχία της Κόνιτσας», ά.π., σ. 176, όπου και άλλες σχετικές πληροφορίες.

58. Βλ. για τους Αλβανούς μπέηδες της Κόνιτσας: Ευριπίδης Σαίφλιας, «Ιστορικά σημειώματα: επαρχία Κόνιτσης και Αλβανοί μπέηδες», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 12 (1937), σ. 151-155· Α. Ειθιμίσι, *Σελίδες από την ιστορία της Κόνιτσας*, ά.π., σ. 102· Χ. Γκούτος, *Η επαρχία της Κόνιτσας*, ά.π., σ. 42.

59. Βλ. Δ. Ελ. Ράπτης, «Διακηρυκτά θέματα επί Τουρκοκρατίας στην επαρχία Κόνιτσης», ά.π., σ. 335.

στηρίζει ότι πολλοί Κονιτσιώτες μπέηδες, ιδίως αυτοί που κατοικούσαν στην Πάνω Κόνιτσα, «σεμνύνονταν ότι ήταν αυτόχθονες, μιλούσαν ελληνικά και συμβίωναν ειρηνικά με τους χριστιανούς»⁶⁰. Νομίζω ότι η αλήθεια βρίσκεται κάπου στη μέση.

Ο Αλή πασάς, ο οποίος λόγω της Κονιτσιώτισσας μητέρας του Χάμκως είχε δεσμούς συγγένειας ή φιλίας με τον Ισμαήλ μπέη της Κόνιτσας κ.ά., εξόντωσε ή εξόρισε ορισμένους μπέηδες και οικειοποιήθηκε ο ίδιος τις περισσότερες γαίες τους⁶¹, όπως έκανε σ' όλο το πασαλίκι του αρπάζοντας τις γαίες διαφόρων για να δημιουργήσει μεγάλα τσιφλίκια⁶². Ένα έγγραφο από το πρόσφατα δημοσιευμένο Αρχείο του Αλή πασά επιβεβαιώνει, έμμεσα, τα παραπάνω. Πρόκειται για ένα αρτζουχάλι (αναφορά) του Σουλεϊμάν Ζεγινόλμπεη (πιθανώς συγγενή της μητέρας του Αλή Χάμκως, κατά τον εκδότη του εγγράφου) προς τον Αλή πασά (29 Ιανουαρίου 1808) στον οποίο αναφέρει ότι μπέηδες της Κόνιτσας, που τους κατονομάζει, «πάτησαν το σπίτι τῆς ἀδελφῆς» του και ζητάει ικανοποίηση. Ο Αλής αντέδρασε αμέσως. Με μπουγιουρντί (έγγραφο διαταγή) προς τους καταγγελλόμενους τους διέταξε να παρουσιαστούν αμέσως ενώπιόν του στα Γιάννενα για να λογοδοτήσουν⁶³.

Ο μουσουλμανικός πληθυσμός της περιοχής –όπως και όλης της Ηπείρου– προερχόταν, σχεδόν αποκλειστικά, από εξισλαμισμούς Ελ-

60. Βλ. Γιάννης Λυμπερόπουλος, *Ο Αλή πασάς και οι βαθύτερες καταβολές των πολιτισμικών επιδιώξεών του*, Κόνιτσα 1998, *passim*.

61. Πρβλ. Παναγιώτης Αραβαντινός, *Περιγραφή της Ηπείρου*, εισαγωγή Κ. Θ. Δημαρά - επιμ. Ελ. Ι. Νικολαΐδου, τ. Β', Ιωάννινα 1984, σ. 188 (γράφει ότι ο Αλής υπέταξε τους μπέηδες της Καραμουρατιάς). Ιωάννης Λαμπρίδης, *Ηπειρωτικά μελετήματα* τόμ. Β', επανέκδοση Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1993, σ. 37, 45-52. Γκρέγκορυ Αρς, *Η Αλβανία και η Ήπειρος στα τέλη του ιη' και στις αρχές του ιθ' αιώνα*, Αθήνα 1994, σ. 274-293. Χ. Γκούτος, *Η επαρχία της Κόνιτσας*, ό.π., σ. 43.

62. Βλ. Σπ. Ασδραχάς κ. άλλ., *Ελληνική οικονομική ιστορία*, ό.π., τ. Α', σ. 349.

63. *Αρχείο Αλή Πασά*, (έκδοση -σχολιασμός - επιμέλεια) Β. Παναγιωτόπουλος, έκδ. ΙΝΕ/ΕΙΕ, τ. Α', Αθήνα 2007, σ. 658-659 (έγγρ. υπ' αριθμ. 354).

λήνων ή Αλβανών γηγενών και από λίγους τουρκογενείς εποίκους⁶⁴. Η κυριότερη αιτία αυτών των εξισλαμισμών ήταν η δεινή θέση στην οποία περιήλθαν οι χριστιανοί, ιδίως μετά τα μέσα του 18ου αι. Αν για τους μπέηδες η επιθυμία για υπερίσχυση στην περιοχή αυτή ήταν η κύρια αιτία του εθελούσιου εξισλαμισμού, για τον απλό λαό ήταν, συχνά, η μόνη διέξοδος διαφυγής από τα δεινά της κατάκτησης. Μία απλή ομολογία πίστη τους έφερνε από την πλευρά των κατακτημένων στην άλλη όχθη, στην κοινωνία των κατακτητών⁶⁵.

Άλλοι χριστιανοί, καταγόμενοι από αρχοντικές οικογένειες, θα εξισλαμισθούν εκούσια προκειμένου να μη χάσουν τις περιουσίες τους και διάφορα προνόμια⁶⁶. Ο εξισλαμισμός των σπαχήδων της Ηπείρου, σύμφωνα με μία μεταγενέστερη και, συνεπώς, όχι απόλυτα αξιό-

64. Βλ. Ελευθερία Νικολαΐδου, *Οι κρυπτοχριστιανοί της Σπαθίας (αρχές 18ου αι. - 1912, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1978, σ. 20-40 (όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία)*. Μ. Κοκολάκης, *Το ύστερο γιαννιώτικο πασαλίκι, ό.π., σ. 55*. Λείπει μία μονογραφία για τους εξισλαμισμούς στην Ήπειρο.

65. Πρόκειται για έναν κοινό τόπο, τόσο της ελληνικής όσο και της ξένης ιστοριογραφίας· βλ., επιλεκτικά, Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία, ό.π., τ. Β, σ. 52*. A. Zeljzkova, «Social aspects of the process of islamisation in the Balkan possessions of the Ottoman Empire», *Etudes Balkaniques* 21, 3 (1985), σ. 107-122. Gilles Grivaud et Alexandre Popovic (επιμ.), *Les conversions à l'islam en Asie Mineure et dans les Balkans aux époques seldjoukide et ottomane. Bibliographie raisonnée (1800-2000)*, εκδ. Ecole Française d'Athènes, Αθήνα 2011, όπου παρουσίαση μελετών που αφορούν τους εξισλαμισμούς στη Μ. Ασία και στα Βαλκάνια.

66. Οι περισσότεροι τιμαριώτες (σπαχήδες) ήταν μουσουλμάνοι, υπήρχαν όμως κατά τους πρώτους αιώνες, και αρκετοί χριστιανοί (που ήταν πριν προνοιάριοι) ενσωματωμένοι στον στρατιωτικό μηχανισμό της Αυτοκρατορίας. Το οθωμανικό κράτος ήταν αρχικά ανεκτικό έναντι των χριστιανών σπαχήδων. Για διάφορους όμως λόγους (συγχρωτισμός με μουσουλμάνους σπαχήδες, μειονεκτική θέση τους έναντι των τελευταίων κλπ.) οι χριστιανοί σπαχήδες σταδιακά εξισλαμίστηκαν. Βλ. για τους χριστιανούς σπαχήδες και για τον εξισλαμισμό τους: Halil Inalcik «Timariotes chrétiens en Albanie au XVe siècle», *Mitteilungen des österreichischen Staatsarchives* 4 (1951), σ. 118-138. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία, τ. Α, ό.π., σ. 257-264*, ο οποίος αξιοποιεί σχετικές αρχαικές έρευνες του Ιναλτζίκ· Robert Mantran (επιμ.), *Histoire de l'Empire Ottoman*, éd. Fayard, Paris 1989, σ. 199, 293.

πιστη, πληροφορία του Αραβαντινού, επιβλήθηκε ύστερα από μία νικηφόρα εκστρατεία του τουρκικού στρατού εναντίον των Περσών (1624-1639), όταν 12.000 Ηπειρώτες σπαχήδες –ο αριθμός τους φαίνεται υπερβολικός– υψώνοντας τη σημαία του αγίου Γεωργίου άλλαξαν άρδην την πορεία μίας μάχης. Οι εις βάρος τους εισηγήσεις των Τούρκων στρατηγών οδήγησαν το αυτοκρατορικό συμβούλιο στην απόφαση να μην μπορεί να είναι στο μέλλον κάποιος σπαχής χριστιανός και, ταυτόχρονα, να απολαμβάνει διάφορα προνόμια, κάτι που ανάγκασε τους περισσότερους να εξισλαμισθούν. Σύμφωνα δε με την ίδια παράδοση δεν «τούρκεψε» όλη η οικογένεια, αλλά μόνο ένα μέλος από καθεμιά, για να μπορέσει έτσι να διατηρήσει την περιουσία της⁶⁷. Πολλοί από τους σπαχήδες της Ηπείρου και μετά την αναγκαστική προσέλευσή τους στον μουσουλμανισμό εξακολούθησαν, ως τα τέλη του 18ου αι., να βιώνουν κρυφά τη χριστιανική τους πίστη⁶⁸. Ασφαλώς, ανάμεσά τους θα υπήρχαν και Κονιτσιώτες σπαχήδες. Σε πρόσφατη μελέτη αναφέρεται ότι στις αρχές του ίδιου αιώνα (περίπου το 1718) εξισλαμίστηκαν οι χριστιανοί της Κάτω Κόνιτσας ομαδικά, για ν' αποφύγουν την τιμωρία επειδή είχαν εξοντώσει ομάδα Λεσκοβικινών μουσουλμάνων οι οποίοι είχαν επιχειρήσει ληστείες εκεί⁶⁹. Όμως η σημαντική αυτή πληροφορία είναι ατεκμηρίωτη.

Στα μέσα περίπου του 18ου αι. και συγκεκριμένα μετά το 1760 έγιναν, σύμφωνα με μία πληροφορία που παραθέτει ο Γάλλος περιηγητής Fr. Rouqueville, εξισλαμισμοί στην περιοχή Πωγωνίου και Κόνιτσας. Όπως γράφει, οι χριστιανοί 36 χωριών, απελπισμένοι από τις καταπιέσεις των μουσουλμάνων της Πρεμετής και του Λεσκοβικίου, αποφάσισαν να νηστέψουν για να προκαλέσουν το έλεος του Θεού και, αν δεν εισακούονταν, να προσέρχονταν στο ισλάμ, παρά την αντίθετη άποψη του τοπικού επισκόπου, ο οποίος θεώρησε αυτή τη στάση τους ως παράλογη. Πράγματι, την ημέρα του Πάσχα, αφού είδαν

67. Π. Αραβαντινός, *Περιγραφή της Ηπείρου*, ό.π., σ. 163-164.

68. Βλ. Η. Inalcik, «Ottoman methods of conquest», ό.π., σ. 116.

69. Χ. Γκούτος, «Η επαρχία της Κόνιτσας», ό.π., σ. 177, όπου αναφέρονται και άλλοι εξισλαμισμοί.

ότι τα δεινά τους δεν πήραν τέλος, έδιωξαν τους ιερείς, κάλεσαν στη θέση τους ιμάμηδες και μεταστράφηκαν στο ισλάμ⁷⁰. Είναι δύσκολο να δεχθούμε ή να απορρίψουμε τη συγκεκριμένη πληροφορία, η οποία δεν επιβεβαιώνεται από καμία άλλη πηγή⁷¹. Ανεξάρτητα από το αν δεχόμαστε ή όχι αυτή την εκδοχή ως αφορμή του ομαδικού εξισλαμισμού στις περιοχές αυτές, γεγονός είναι ότι το μουσουλμανικό στοιχείο τους ισχυροποιήθηκε μέσω των εξωμοσιών κατά τη διάρκεια του 18ου αι., όπως και σε άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου⁷². Δύο ένθερμοι μοναχοί, ο Νεκτάριος Τέρπος και ο Κοσμάς ο Αιτωλός, θα κάνουν με τα φλογερά κηρύγματά τους τεράστιο έργο προκειμένου να αναχαιτίσουν αυτό το κύμα των εξισλαμισμών στην Ήπειρο και στη νότια Αλβανία⁷³.

Η αύξηση και οικονομική ισχυροποίηση του μουσουλμανικού πληθυσμού στην εξεταζόμενη περιοχή αντικατοπτρίζεται και στους τρεις τουρμπέδες (μαυσωλεία), που κτίστηκαν μάλλον στα τέλη του 18ου αι. για να ενταφιαστούν σημαίνοντες μπεκτασήδες μοναχοί της πόλης, όπως και στους τεκέδες (μοναστήρια) μπεκτασήδων δερβίσηδων (του Μπαμπά Χουσεΐν, στην Κάτω Κόνιτσα, του Μπαμπά Οσμάν κ.ά.)⁷⁴. Οι αιρετικοί μπεκτασήδες δρώντας με κέντρο τα μοναστήρια τους έπαιζαν σημαντικό ρόλο στην προπαγάνδισή και τη διάδοση του ισλάμ, σε αγροτικές κυρίως περιοχές λόγω του ότι ήταν ανεκτικοί έναντι των χριστιανών και λόγω του ότι η διδασκαλία τους περιέχει

70. François Pouqueville, *Voyage de la Grèce*, τ. 1-6, 2η έκδ., Παρίσι 1826-1827, τ. 1, σ. 260-261.

71. Βλ. και Κυριάκος Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Γ2, 2η έκδ., Αθήνα 1985, σ. 336-337.

72. Βλ. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Δ, Θεσσαλονίκη 1973, σ.102.

73. Στο ίδιο, σ. 245-371, 359-371, 431-443· Ελ. Νικολαΐδου, *Οι κρυπτοχριστιανοί της Σπαθίας*, ό.π., σ. 37-40 και Κ. Βακαλόπουλος, *Ήπειρος*, ό.π., σ. 145-168, όπου και για εξισλαμισμούς στην περιοχή της Κόνιτσας.

74. Βλ. Β. Παπαδοπούλου, «Στα ίχνη του Βυζαντίου», στο Β. Νιτσιάκος (επιμ.), *Η Κόνιτσα*, ό.π., σ. 112 και Α. Ευθυμίου, *Σελίδες από την ιστορία της Κόνιτσας*, ό.π., σ. 161 κ.εξ.

ορισμένα «χριστιανικά» δομικά στοιχεία και χριστιανικά έθιμα⁷⁵. Έτσι, ασπαζόμενοι το ισλάμ οι χριστιανοί είχαν την αίσθηση ότι δεν είχαν απαρνηθεί τον χριστιανισμό, εφόσον ο μπεκτασισμός τους έδινε τη δυνατότητα να διατηρήσουν, παραλλαγμένα, κάποια χριστιανικά πιστεύω και έθιμα και, συνεπώς, δεν ένοιωθαν το συνειδησιακό βάρος της ενοχής γι' αυτή τους την πράξη. Από την άλλη, ο Αλή πασάς Τεπελενλής, προστάτης των μπεκτασήδων, μπεκτασής και ο ίδιος, μέσα στο πλαίσιο των επεκτατικών του σχεδιασμών, επεδίωξε την προσέγγιση μεταξύ μπεκτασήδων και χριστιανών προκειμένου να προσεταιρισθεί τον ελληνικό πληθυσμό⁷⁶.

Πριν εξετάσουμε τα οικονομικής φύσεως ζητήματα, κρίνουμε απαραίτητο να αναφερθούμε εν συντομία στην τοπική «αυτοδιοίκηση». Πρόκειται για έναν θεσμό ο οποίος, όσον αφορά την Ήπειρο, αναπτύχθηκε ιδιαίτερα στα γειτονικά Ζαγοροχώρια. Οι σχετικές με τον θεσμό της κοινοτικής οργάνωσης μελέτες έδειξαν ότι οι κοινότητες –παράλληλα με την Εκκλησία η οποία έπαιζε καθοριστικό ρόλο στα ζητήματα των χριστιανικών κοινοτήτων– έδωσαν, με την αλληλεγγύη που τις χαρακτήριζε, τη δυνατότητα στον χριστιανικό πληθυσμό να συσπειρωθεί, να αντέξει το βάρος της υποδούλωσης, να υποστηρίξει τα συμφέροντά του και να επιλύσει τα ανακύπτοντα κάθε φορά ζητήματα, αποφεύγοντας, όσο αυτό ήταν δυνατό, την προσφυγή στις οθωμανικές αρχές· πάντα όμως μέσα στα εν πολλοίς ασφυκτικά πλαίσια που καθόριζε η οθωμανική εξουσία⁷⁷.

75. Μπεκτασική τριάδα (Αλλάχ - Μωάμεθ - Αλής), κατ' αντιστοιχία προς την Αγία Τριάδα των χριστιανών, δώδεκα ιμάμηδες, αντίστοιχοι με τους δώδεκα Αποστόλους, πίστη στα θαύματα, μυστηριακή ζωή, ίδια οργάνωση των μοναστηριών κλπ.)· βλ. Alexandre Popovic & Gilles Veinstein (επιμ.), *Bektachiya: études sur l'ordre mystique des bektachis et les groups relevant de Hadji Bektach*, éd. Isis, Ισταμπούλ 1995 και Ελ. Νικολαΐδου, *Οι κρυποχριστιανοί της Σπαθίας*, ό.π., σ. 30-37.

76. Για τις σχέσεις του Αλή πασά με τους μπεκτασήςδες έχουν γραφεί πολλά· βλ., πρόσφατα, Αθηνά Χ. Φλώρου, *Ο μπεκτασισμός στην Αλβανία*, εκδ. Μυρμιδόνες, Αθήνα 2012, σ. 90.

77. Η σχετική με τις ελληνικές κοινότητες στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας βιβλιογραφία είναι πολύ πλούσια. Αναμφίβολα, η πληρέστερη μελέτη είναι αυτή του

Οι σχετικές με την κοινοτική οργάνωση αυτής της επαρχίας ειδήσεις που αντλούμε από το προσωπικό Αρχείο του πανίσχυρου Πυρσογιαννίτη γενικού προεστού Κόνιτσας Γιάννη Σούρλα μας επιτρέπουν να σχηματίσουμε μία ικανοποιητική εικόνα γι' αυτόν και γι' άλλους προεστούς της περιοχής, οι οποίοι λειτουργούν ως ενδιάμεσα όργανα ανάμεσα στον κατακτητή και τους κατακτημένους, εξυπηρετώντας τα προσωπικά τους συμφέροντα, τα συμφέροντα της κοινότητας, αλλά και τα συμφέροντα της οθωμανικής εξουσίας. Οι επιστολές που σώζονται στο αρχείο του είναι πολύ αποκαλυπτικές των στενών σχέσεων που διατηρούσε με την οθωμανική εξουσία. Μας επιτρέπουν, επίσης, να κάνουμε μερικές διαπιστώσεις για τη λειτουργία αυτού του θεσμού στο βιλαέτι (καζά) της Κόνιτσας τον 19ο αι., για τον τρόπο εκλογής των προεστών, για την ιδεολογία τους, για τη σχέση τους με την τοπική κοινωνία, για την ικανότητα συσπείρωσής τους και για τη σημασία της συσπείρωσης αυτών των κοινοτήτων⁷⁸. Δυστυχώς, όμως δεν έχουν διασωθεί ή δεν έχουν δημοσιευθεί ακόμη πρακτικά εκλογής των κοινοτικών αρχόντων.

Γιώργου Κοντογιώργη, *Κοινωνική δυναμική και πολιτική αυτοδιοίκηση. Οι ελληνικές κοινότητες της τουρκοκρατίας*, εκδ. Νέα Σύνορα, Αθήνα 1982. Βλ., επίσης, για μία συνοπτική, αλλά σφαιρική και με διεισδυτικές κρίσεις παρουσίαση αυτού του θεσμού, Ιωάννης Γιαννόπουλος, «Κοινότητες», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ', Αθήνα 1975, σ. 134-143· Νικόλαος Πανταζόπουλος, «Ο Ελληνικός κοινοτισμός και η νεοελληνική κοινοτική παράδοση», *Όψεις Νεοελληνικού βίου, Επιστημονική Επετηρίδα της Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών*, τ.19, τεύχ. Δ (1986), σ. 579-614 και Ευτυχία Λιάτα, «Κοινότητες: ένας θεσμός με πολλές όψεις», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τ. 2, Αθήνα 2003, σ. 309-324. Για τις φορολογικές τους αρμοδιότητες και τους περιορισμούς που έθετε η οθωμανική εξουσία σ' αυτές βλ. Σπ. Ασδραχάς, «Φορολογικές και περιοριστικές λειτουργίες των κοινοτήτων στην τουρκοκρατία», *Τα Ιστορικά*, τεύχ. 5, τ. 3ος (1986), σ. 229-258.

78. Βλ. Ευριπίδης Σούρλας, «Συμβολαί εις την ιστορία της επαρχίας Κονίτσης», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 4 (1929), σ. 195-254· του ιδίου, «Ιστορικά σημειώματα: επαρχία Κονίτσης και Αλβανοί μπέηδες», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 12 (1937), σ. 151-156· του ιδίου «Μορφές και φυσιογνωμίες εκ της επαρχίας Κονίτσης», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 16 (1941), σ. 103-212, όπου γίνεται λόγος για τους προεστούς Γιάννη Σούρλα,

Κυρίαρχο σώμα στη λειτουργία του ήταν η Γενική Συνέλευση των προεστών όλων των χωριών του βιλαετιού, οι οποίοι συγκεντρώνονταν στις αρχές κάθε χρόνου στα Γιάννενα και εξέλεγαν τον Γενικό προεστό όλου του βιλαετιού⁷⁹. Σε αναφορά του επισκόπου Βελλάς (στην πνευματική δικαιοδοσία του οποίου ανήκε η περιοχή Κόνιτσας) προς τον Εμίν μπέη εφέντη, με ημερομηνία 4 Ιουνίου 1827, αναφέρεται ποιοι συμμετείχαν, ύστερα από διαταγή του, σε συνέλευση για την τακτοποίηση οικονομικών ζητημάτων των κοινοτήτων τους⁸⁰. Ο Γενικός προεστός Κόνιτσας, που διοριζόταν από τον μουτεσελίμη Ιωαννίνων, ήταν υπεύθυνος για τη διαχείριση όλων των υποθέσεων των χριστιανών του βιλαετιού και για να τους αντιπροσωπεύει ενώπιον των τουρκικών Αρχών. Την εκλογή του γενικού προεστού περιέβαλε πάντα με το κύρος και την έγκρισή της η τουρκική διοίκηση. Οι γενικοί προεστοί, που ως άτομα έπρεπε να διακρίνονται για την τιμιότητα, τη δικαιοσύνη και άλλες αρετές και ικανότητες, επωφελούνταν από τις μεταξύ των μπέηδων προστριβές. Συμμαχώντας με τον ένα εξουδετέρωναν τον άλλο⁸¹.

Στις 9 Ιουνίου 1834 ιδρύθηκε «Αδελφότητα» των 40 χωριών της επαρχίας Κόνιτσας για την αντιμετώπιση των προβλημάτων των χριστιανών κατοίκων της. Η συσσωμάτωση αυτή φέρει τον τίτλο «Ιερή Συμφωνία». Από τους ίδιους αποκαλείται «Ένωσις», «Αδελφό-

Γιώργος Χρήστου, Θεοδόση Χρήστου και Κύρκο Παπανίκου. Βλ. και Β. Νιτσιάκος, *Οι φρεινές κοινότητες*, ό.π., σ. 84-89, 127-129.

79. Βλ. Δ. Ελ. Ράπτης, «Διοικητικοί θεσμοί επί Τουρκοκρατίας στην επαρχία Κονίτσης», ό.π., σ. 337. Για τους κανονισμούς λειτουργίας των ορθόδοξων κοινοτήτων κατά το δεύτερο μισό του 19ου αι. βλ. Χαράλαμπος Παπαστάθης, *Οι κανονισμοί των Ορθόδοξων ελληνικών κοινοτήτων του Οθωμανικού κράτους και της διασποράς (Νομοθετικές πηγές - Κανονισμοί Μακεδονίας)*, τ. Α, Θεσσαλονίκη 1984. Βλ., επίσης, και Κώστας Κωστής, «Κοινότητες, Εκκλησία και Μιλλέτ στις Ελληνικές περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά την περίοδο των μεταρρυθμίσεων», *Μνήμων* 13 (1991), σ. 61-73.

80. Ε. Σούβλας, «Συμβολαί εις την ιστορία της επαρχίας Κονίτσης», ό.π., σ. 225.

81. Δ. Ελ. Ράπτης, «Διοικητικοί θεσμοί επί Τουρκοκρατίας στην επαρχία Κονίτσης», ό.π., σ. 338-339.

της», «Αδελφική Ένωσις», «Ιερά Φιλία» και «Συντροφία». Στο συμφωνητικό έγγραφο που συνυπέγραψαν στην Κόνιτσα, στις 25 Ιουλίου 1841, οι προεστοί των χωριών της επαρχίας Ιωάννης Σούρλας, Αδάμος Νάσιου, Νικόλαος Κώστα Γραμματικός, Ζήσης Κ. Δούμαρης και Γεώργιος Χ. Πρωτόπαπας, και στα άρθρα του Καταστατικού Χάρτη της «Ένωσις» φαίνεται πως επικεφαλής της ήταν οι πέντε εκλεγμένοι δημογέροντες των μεγαλύτερων χωριών, μαζί με τον προεστό του βιλαετιού της Κόνιτσας. Τη διοίκηση την ασκούσαν οι δύο από αυτούς, οι οποίοι εναλλάσσονταν στην εξουσία για έξι μήνες ο καθένας. Η «Αδελφότητα» ρύθμιζε τις σχέσεις μεταξύ των μελών των χριστιανικών κοινοτήτων, ταυτόχρονα όμως καθόριζε τις σχέσεις της με την τουρκική εξουσία και τη γραμμή της «εξωτερικής πολιτικής» της για κάθε ανακύπτον ζήτημα. Ιδιαίτερη σημασία δίνεται στο Καταστατικό στην εφαρμογή των διαταγών της τουρκικής διοίκησης, ώστε να την έχουν με το μέρος τους και να εξουδετερώνουν, όσο αυτό ήταν δυνατό, τις καταπιέσεις που υφίσταντο από τους Αλβανούς μπέηδες. Το Καταστατικό της «Αδελφότητας», η οποία είχε στενές σχέσεις με τον εκάστοτε τοπικό επίσκοπο και τον μητροπολίτη Ιωαννίνων, διαπνέεται από τις αρχές της χριστιανικής ηθικής, όπως και όλα τα γνωστά καταστατικά κοινοτήτων του τουρκοκρατούμενου ελληνικού χώρου, και προέβλεπε την τιμωρία όσων μελών της ενεργούσαν αντίθετα προς ό,τι αυτό καθόριζε. Το σύμφωνο κάνει άμεση αναφορά στη θέληση των προεστών αφενός να αναλάβουν από κοινού τη διοίκηση της επαρχίας και αφετέρου την πρόθεσή τους να παύσουν να αντιμάχονται μεταξύ τους, ώστε να προστατευθούν από τις επιδρομές των Αλβανών. Η διατύπωση της συμφωνίας είναι αποκαλυπτική για το πολιτικό πνεύμα και τους εσωτερικούς συσχετισμούς δύναμης και επιρροής που διαμορφώθηκαν στο μεταξύ ανάμεσα στους προύχοντες της επαρχίας Κόνιτσας⁸².

82. Βλ. Ε. Σούρλας, «Συμβολαί εις την ιστορία της επαρχίας Κονίτσης», ό.π., σ. 208-211· πρβλ. Δ. Ελ. Ράπτης, «Διοικητικοί θεσμοί επί Τουρκοκρατίας στην επαρχία Κονίτσης», ό.π., σ. 340-343.

Οι ενδοπρουχοντικοί αυτοί ανταγωνισμοί, που τους συναντούμε και σ' άλλες κοινότητες του ελληνικού χώρου την ίδια περίοδο ή νωρίτερα, είχαν τη ρίζα τους στον αυξημένο ρόλο των τοπικών εξουσιαστικών (γαιοκτητικών ή μη) ελίτ, οι οποίες έτειναν να υποκαταστήσουν, σε ορισμένες τουλάχιστον αρμοδιότητες, την κεντρική εξουσία. Όπως τονίζει ο Γ. Κοντογιώργης, μιλώντας για την παραπάνω συμφωνία των προεστών της Κόνιτσας, «Η διατύπωση της συμφωνίας, που έγινε με την παρότρυνση, όπως φαίνεται, της οθωμανικής εξουσίας, είναι αποκαλυπτική για το πολιτικό πνεύμα και τους εσωτερικούς συσχετισμούς δύναμης και επιρροής που διαμορφώθηκαν στο μεταξύ ανάμεσα στους προύχοντες της επαρχίας Κόνιτσας»⁸³. Στο ίδιο πνεύμα της ομόνοιας και της συνδιαλλαγής κινούνται και άλλα έγγραφα που συνυπέγραψαν οι προεστοί των κοινοτήτων της επαρχίας⁸⁴.

2. Γαιοκτησία - Φορολογία - Οικονομία

Περνώντας στα ζητήματα που σχετίζονται με την οικονομία θ' αναφερθούμε σύντομα στη γαιοκτησία της περιοχής. Ως γνωστόν, το πρώτο γαιοκτητικό σύστημα που επικράτησε για τρεις περίπου αιώνες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν το τιμαριωτικό. Ο σουλτάνος εκχώρουσε γαίες, μικρής ή μεγάλης έκτασης (μικρά τιμάρια, ζιαμέτια ή χάσια) σε αξιωματούχους του κράτους, είτε ως αντάλλαγμα για τις στρατιωτικές τους επιτυχίες στις διάφορες εκστρατείες, είτε λόγω της συγγενικής σχέσης μ' αυτόν είτε λόγω του ότι ανήκαν στη σουλτανική Αυλή. Ως ανταπόδοση αυτής της παροχής οι τιμαριώτες (σπαχήδες) είχαν την υποχρέωση να συμμετέχουν στις πο-

83. Γ. Κοντογιώργης, *Κοινωνική δυναμική*, ό.π., σ. 63.

84. Βλ., για παράδειγμα, έγγραφο με ημερομηνία 27 Ιουνίου 1843, όπου, ανάμεσα στ' άλλα, οι προεστοί τονίζουν ότι «σήμερον ὅλοι ὁμοῦ ἀπεφασίσαμεν καί ἐρρίψαμεν λήθην εἰς ὄλας τὰς φιλονικίας ὅπου ἀναμεταξύ μας εἴχαμε καί ἐγίναμεν ἓν σῶμα καί μία ψυχή [...]». Ε. Σούρλας, «Συμβολαί εις την ιστορία της επαρχίας Κονίτσης», ό.π., σ. 206-207.

λεμικές εκστρατείες του κράτους. Λόγω αυτών των υπηρεσιών που πρόσφεραν οι τιμαριώτες, απολάμβαναν ένα μέρος των εισοδημάτων ή των φόρων των τιμαρίων τους (γαιοπροσόδων, μύλων, βοσκοτόπων κλπ.). Τα μεγάλα τιμάρια (χάσια) περιλάμβαναν, συχνά, πολλά χωριά. Οι αγρότες ενός τιμαρίου, εκτός από την προσφορά εργασίας στα τιμάρια, είχαν το δικαίωμα, αλλά και την υποχρέωση να καλλιεργούν κάποια έκταση γης στην οποία είχαν την επικαρπία (τεσαρούφ)⁸⁵.

Από τα μέχρι τώρα δημοσιευμένα κατάστιχα τιμαρίων δεν μπορούμε να σχηματίσουμε μία σαφή εικόνα για την έκταση και το είδος των τιμαρίων στην περιοχή αυτή. Ασφαλώς, ίσχυε και εδώ και στην υπόλοιπη Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ένα δημοσιευμένο οθωμανικό κατάστιχο, το οποίο περιλαμβάνει πόλεις και φεουδαλικές προσόδους, του 1526-1528 περίπου, μας πληροφορεί ότι ο σούμπασης της Κόνιτσας κατείχε γαίες με ετήσιες προσόδους 21 012 ακτσέδες⁸⁶.

Από τα μέσα περίπου του 17ου αι. το τιμαριωτικό σύστημα άρχισε να φθίνει, κυρίως εξαιτίας της εξασθένησης της κεντρικής εξουσίας και του γεγονότος ότι σταμάτησαν οι κατακτητικοί πόλεμοι της Αυτοκρατορίας, στους οποίους συμμετείχαν οι σπαχήδες. Στη θέση των κρατικών τιμαρίων εμφανίζονται, σταδιακά, οι μεγάλες ιδιωτι-

85. Βλ. Halil Inalcik, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η κλασική εποχή*, μτφρ. Μιχ. Κοκολάκης, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1995, σ. 183 κ.εξ.· Η. Inalcik D. Quataert, *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, τ. Α', ό.π., σ. 113 κ.εξ.· R. Mantran (επιμ.), *Histoire de l'Empire Ottoman*, ό.π., σ. 127-132, 191-192, 196-202, 236-240, 324-325 κ.αλ.· Βέρα Μουταφτσιέβα, *Αγροτικές σχέσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (15ος-16ος αι.)*, μτφρ. Ουρανία Αστρινάκη -Ευαγγελία Μπαλτά, εκδ. Πορεία, Αθήνα 1990· Helen Angelomatis Tsougarakis, *The Eve of the Greec Revival. British Travellers' Perceptions of Early Nineteenth-Century Greece*, ed. Routledge, London and New York 1990, σ. 149-153, όπου σχετικές μαρτυρίες Άγγλων ταξιδιωτών· Σπ. Ασδραχάς κ. άλ., *Ελληνική οικονομική ιστορία*, τ. Α', ό.π., σ. 249-256· Faroqhi Suraiya, (ed.), *The Cambridge History of Turkey*, vol. 3, *The Latter Ottoman Empire, 1603 -1839*, Cambridge University Press, Καίμπριτζ 2006, πολλές αναφορές.

86. Βλ. Ν. Τοντόροφ, *Η βαλκανική πόλη*, ό.π., τ. Β, Παράρτημα Α' (χωρίς αριθμηση σελίδας).

κές γαίες, τα τσιφλίκια, που τα αποκτούσαν οι ιδιοκτήτες τους (τσιφλικάδες), είτε νόμιμα, είτε, συνηθέστερα, με παράνομους τρόπους και εξωοικονομικές διαδικασίες: πλαστογραφήσεις τίτλων ιδιοκτησίας, εκβιασμούς σε βάρος των χωρικών ώστε να εγκαταλείψουν τις γαίες τους, ακόμη και τα χωριά τους, προκειμένου να τις καρπωθούν εν συνεχεία οι ίδιοι κλπ. Έτσι, πολλές γαίες (κατά κανόνα οι πιο εύφορες και αρδευόμενες), στην κοιλάδα του Αώου, όπως και σ' όλες τις πεδιάδες της Ηπείρου και γενικά του ελληνικού χώρου, μετατράπηκαν σε τσιφλίκια. Ακόμη και ολόκληρα χωριά από ελευθεροχώρια ή κεφαλοχώρια που ήταν έγιναν τσιφλικοχώρια, χάνοντας ταυτόχρονα, σύμφωνα με την επικρατέστερη άποψη των ειδικών, και το δικαίωμα σχηματισμού «αυτοδιοικούμενων κοινοτήτων»⁸⁷.

Οι περισσότεροι κάτοχοι τσιφλικιών στην περιοχή Κόνιτσας κατάγονταν από τη Φράσαρη, την Κολώνια και το Αργυρόκαστρο. Όπως είδαμε παραπάνω, ο Αλή πασάς εξόντωσε πολλούς απ' αυτούς, αλλά εν συνεχεία οικειοποιήθηκε ο ίδιος τις περισσότερες γαίες, εξοντώνοντας ή εξορίζοντας τους κατόχους τους⁸⁸. Για να προστατευθούν από τις αρπακτικές διαθέσεις των ισχυρών του τόπου πολλά χωριά ζητούσαν την προστασία ενός ισχυρού αγά του τόπου, πληρώνοντάς τον μ' ένα ποσό, το λεγόμενο αγαλίκι, έναν όρο ο οποίος απαντά συχνά σε έγγραφα του προχωρημένου 18ου αι, που αναφέρονται κυρίως στην Ήπειρο. Με τον όρο αγαλίκι χαρακτηρίζονται οι συμφωνίες παροχής προστασίας, τις οποίες συνήπταν έναντι αμοιβής οι κάτοικοι

87. Βλ. γι' αυτά τα πολύ σημαντικά ζητήματα: H. Inalcik - D. Quataert, *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, τ. Β, ό.π., σ. 49-51, 306-311 κ.αλ.· Mc Gowan, *Economic Life in the Ottoman Europe. Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800*, Cambridge University Press, 1981, passim (σε χάρτη της σελ. 72 φαίνεται ότι τα τσιφλίκια είχαν απλωθεί πολύ στη βόρεια Ήπειρο από τα τέλη του 17ου ως τα μέσα του 18ου αι.)· R. Mantran (επιμ.), *Histoire de l'Empire Ottoman*, ό.π., σ. 323-332. Για τη δημιουργία τσιφλικιών στον ελληνικό χώρο και τις συνέπειές τους βλ. Σπ. Ασδραχάς κ.άλ., *Ελληνική οικονομική ιστορία*, τ. Α, ό.π., σ. 91-92, 107, 172, 344-345 κ.α. Για τα τσιφλίκια της Ηπείρου τον 18ο-19ο αι. βλ. C. Karanatsis, *Les marchés de l'Épire*, ό.π., σ. 49-57.

88. Βλ. παραπάνω σημ. 59.

χριστιανικών χωριών με ισχυρούς μουσουλμάνους, που ανέθεταν το έργο αυτό σε τοπικό αντιπρόσωπό τους. Η αμοιβή αρχικά ήταν ετήσια και χρηματική, με την πάροδο όμως του χρόνου μετατράπηκε σε καταβολή τμήματος της αγροτικής παραγωγής. Την τακτική αυτή την είχε εφαρμόσει και ο ίδιος ο Αλή πασάς στο πλαίσιο μιας τακτικής επιβολής, που οδηγούσε στο τέλος στην τσιφλικοποίηση των χωριών⁸⁹. Τα αγαλίκια τα κατήργησε το 1830 ο βαλής της Ρούμελης Μεχμέτ Ρεσήτ πασάς (Κιουταχής), με αυστηρές διαταγές που έστειλε⁹⁰.

Την περίοδο των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων υπήρχαν στην Ήπειρο τέσσερες μορφές έγγειας κτήσης: α. οι ελεύθερες γαίες, που ανήκαν στο κοινό ή στις κοινότητες· β. οι ιδιωτικές γαίες ή τσιφλίκια, που βρίσκονταν όλες σχεδόν σε μουσουλμανικά χέρια. Από τη συγκομιδή του προϊόντος τους το 1/10 πήγαινε στην Υψηλή Πύλη, φόρος της δεκάτης, τα 3/10 στον ιδιοκτήτη της γης και τα 6/10 στον καλλιεργητή. Αυτή η μορφή καλλιεργητικής συμφωνίας είναι γνωστή ως τριτάριχο· γ. τα *μουαζί* (μουαζέλια), δηλαδή τα εδάφη που πουλήθηκαν από το κράτος, το 1845, με ειδικό διάταγμα. Οι αγοραστές τους (χριστιανοί ή μουσουλμάνοι) ονομάστηκαν «ιδιοκτήτες» των εκτάσεων που αγόρασαν, με συνέπεια να θεωρούνται και αυτές, αργότερα, τσιφλίκια· δ. τα *ιμλιάκια* ή «καφέ γαίες». Επρόκειτο για τις σουλτανικές γαίες που νοικιάζονταν, όπως και οι ιδιωτικές, σε καλλιεργητές, με τη διαφορά ότι εδώ ο σουλτάνος, ως ιδιοκτήτης τους, εισέπραττε, εκτός από το 1/10, και τα 2/3 της συγκομιδής· και ε. τα *βακούφια*, δηλαδή οι εκκλησιαστικές ή οι μοναστηριακές (χριστιανικές ή μουσουλμανικές) γαίες. Οι βακουφικές γαίες χωρίζονταν σε τρεις κατηγορίες: σ' εκείνες των οποίων τα εισο-

89. Βλ. Ιω. Λαμπρίδης, «Ο Τεπελενλής Αλή πασάς», *Ηπειρωτικά Μελετήματα*, τχ. 2, ανατύπωση, Ιωάννινα 1993· Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία*, ό.π., τ. Α', σ. 239-240· Χ. Γκούτος, *Η επαρχία της Κόνιτσας*, ό.π., σ. 41-43· Μ. Κοκολάκης, *Το ύστερο γιαννιώτικο πασαλίκι*, ό.π., σ. 67-68 και, ιδίως, Δημήτρης Δημητρόπουλος, «Αγαλίκια», *Τα Ιστορικά*, τχ. 50, τ. 26 (2009), σ. 73-82.

90. Βλ. Ε. Σούρλας, «Η Κόνιτσα επί Τουρκοκρατίας», ό.π., σ. 236-237.

δήματα προορίζονταν για τη συντήρηση των τζαμιών (π.χ. αυτών της Κόνιτσας) και των εκκλησιαστικών ιδρυμάτων, σ' εκείνες των οποίων οι πρόσοδοι προορίζονταν για την ίδρυση σχολείων, νοσοκομείων και λουτρών (χαμάμ) και σ' εκείνες που παραχωρούνταν στους ιερωμένους (ουλεμάδες). Από τα στοιχεία, που προέρχονται κυρίως από προξενικές εκθέσεις και από τον Αραβαντινό, πληροφορούμαστε ότι γύρω στα μέσα του 19ου αι. από τα 60 χωριά του καζά Κόνιτσας τα 29 ήταν ελεύθερα, τα 29 τσιφλίκια και τα 2 ιμλάκια. Δεν υπήρχε κανένα μουαζέλι⁹¹.

Η επιστημονική έρευνα έδειξε ότι υπάρχει στενή σχέση ανάμεσα στην πληθυσμιακή κοινότητα ενός οικισμού και στο ιδιοκτησιακό του καθεστώς. Τα χωριά με μεγαλύτερο πληθυσμό ανήκουν στους κατοίκους τους. Σύμφωνα με την καταγραφή του Αραβαντινού και την ανάλυση των δεδομένων της σε πρόσφατες μελέτες, στην ορεινή Κόνιτσα όσα χωριά δεν ανήκουν σε κάποιον κύριο (τσιφλικά) αντιπροσωπεύουν το 48% και παρουσιάζουν ελάχιστη πληθυσμιακή πυκνότητα 60,79 άτομα έναντι 19,75 όσων ανήκουν σε τρίτους⁹².

Για τους από παλαιότερα γνωστούς φόρους, τακτικούς (χαράτσι, σπέντζα κλπ.) και έκτακτους (αβαρίζια) που τους κατέβαλλαν μόνο ή κυρίως οι χριστιανοί υπήκοοι δεν θα κάνουμε εδώ καμία αναφορά. Η έρευνα των σχετικών ζητημάτων βρίσκεται ακόμη στα σπάργανα. Εφόσον δεν έχει γίνει συστηματική έρευνα των οθωμανικών φορολογικών καταστάσεων, που αφορούν την περιοχή μας και όλη γενικά την Ήπειρο, δεν είναι δυνατό να καταλήξουμε σε στέρεα συμπεράσματα. Είναι βέβαιο ότι η δημοσίευση των φορολογικών «απογραφών» του 16ου-17ου αι., ιδίως των αναλυτικών ή μουφασσάλ (mufassal) -πα-

91. Βλ. C. Karanatsis, *Les marchés de l'Épire*, ό.π., σ. 74-82. και Γ. Παπαγεωργίου, «Ήπειρος, 1833-1871», ό.π., σ. 290-291. Κ. Βακαλόπουλος, *Ήπειρος*, ό.π., σ. 501. Για το γαιοκτητικό καθεστώς στην Οθωμανική Αυτοκρατορία αυτή ειδικά την περίοδο βλ. M. Belin, «Étude sur la propriété foncière en pays musulmans et spécialement en Turquie», *Journal Asiatique* 5e série, τ. XVIII (1861), σ. 390-431, 477-417, τ. XIX (1862), σ. 156-212, 257-358.

92. Βλ. C. Karanatsis, *Les marchés de l'Épire*, ό.π., σ. 80 και Σπ. Ασδραχάς κ.ά., *Ελληνική οικονομική ιστορία*, τ. Α, ό.π., σ. 107.

ρά τις ελλείψεις τους— θα προσφέρει στο μέλλον στους ιστορικούς πολύτιμα στοιχεία για το ύψος των καταβαλλόμενων φόρων κλπ.⁹³

Οι κυριότεροι φόροι που καταβάλλονταν κατά την περίοδο των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων ήταν: α. Ο φόρος ιδιοκτησίας, ο οποίος επιβαλλόταν σε χριστιανούς και μουσουλμάνους. Ως βάση κατανομής του λαμβανόταν το «σπίτι», ή «οικογένεια» ή «εστία», εξού και οι ονομασίες του «σπιτιάτικο» και «καπνιάτικο». Η καταβολή του γινόταν σύμφωνα με φορολογικές κλίμακες («στίμες»). Μετά τη φορολογική μεταρρύθμιση του 1831 οι φορολογικές κλίμακες αναπροσαρμόστηκαν προκειμένου να συμφωνούν με τις αναλογίες του πληθυσμού. β. Ο φόρος εισοδήματος. Μετά τη νέα φορολογική μεταρρύθμιση του 1858 το «μακτού» / τ. *maktu* (ο κατ' αποκοπή φόρος) αντικαθίσταται, προοδευτικά, από το φόρο εισοδήματος, ο οποίος διακρίνεται σε κτηματικό φόρο και σε φόρο επιτηδεύματος, που κλιμακωνόταν με βάση το μέσο ετήσιο εισόδημα των τεχνιτών και των εμπόρων. γ. Ο κεφαλικός φόρος, που καταβαλλόταν από τους χριστιανούς και τους εβραίους, και ήταν έκφραση της νομικά κατώτερης θέσης τους ως υπηκόων του σουλτάνου. Σύμφωνα με τη φορολογική μεταρρύθμιση του τέλους του 17ου αι., οι φορολογούμενοι χωρίζονταν σε τρεις κατηγορίες (αλιά, εφσάτ και εντνά) και το ετήσιο ποσό που καταβαλλαν ανερχόταν σε 60, 30 και 15 γρόσια, αντίστοιχα. Ο φόρος αυτός ίσχυσε έως το 1856, οπότε αντικαταστάθηκε από τον στρατιωτικό φόρο. δ. Ο φόρος επί της παραγωγής. Η παραδοσιακή δεκάτη επί των αγροτικών προϊόντων επιβάρυνε όλη την αγροτική παραγωγή. Το αρχικό ποσοστό του 10%, ανέβηκε, το 1868, στο 15% και αργότερα σταθεροποιήθηκε στο 12% περίπου. Τον 18ο και τον 19ο αι. η είσπραξή του γινόταν με το σύστημα της εκμίσθωσης (*iltizam*). Το επάγγελμα το δεκατιστή αποτέλεσε πηγή πλουτισμού για πολλές γενιές μουσουλμάνων προυχόντων, αλλά και χριστιανών, οι οποίοι συμπλήρωναν μ' αυτό τον τρόπο την περιορισμένη έγγεια κτήση τους και τον αποκλεισμό από τα κρατικά αξιώματα. Σημαντική θέση κατείχε σ' αυτή την κατηγορία φόρων ο φόρος των αι-

93. Βλ. και παραπάνω σημ. 15.

γοπροβάτων (*agnâm vergisi*), γνωστός ως τσελέπικο ή προβατιάτικο. Υπήρχαν, επίσης, και διάφοροι έμμεσοι φόροι. Πολύ επαχθείς, για τον χριστιανικό ιδίως πληθυσμό, ήταν οι έκτακτοι φόροι (τ. *anariz-i*): χρήματα για τη συντήρηση φρουρίων, για την κάλυψη στρατιωτικών αναγκών, για την αμοιβή υπαλλήλων που έφθαναν για εκτέλεση μιας υπηρεσίας στον καζά κλπ. κλπ.⁹⁴

Σε δημοσιευμένα αρχεία εντοπίσαμε κάποια έγγραφα σχετικά με τη φορολογία στην περιοχή Κόνιτσας, τα οποία σε καμία περίπτωση δεν μπορούν να μας δώσουν μία ολοκληρωμένη εικόνα για το ζήτημα που μας απασχολεί εδώ. Στο Αρχείο του Αλή πασά σώζεται μία κατάσταση του λογαριασμού δοσοληψίας του τσιφλικιού Μάζιου στην περιοχή Κόνιτσας για τα έτη 1800, 1801 και 1802, συνταγμένη στα Γιάννενα (19.4.1803). Στη μία στήλη καταγράφονται τα «αφεντικά» δικαιώματα σε σιτάρι, καλαμπόκι, κριθάρι, βρώμη, σταφύλια (και το αντίτιμό τους σε ακτσέδες), καθώς και τα χαράτσια και στην απέναντι στήλη ο τρόπος διάθεσης των παραπάνω προϊόντων⁹⁵. Ανάμεσα στα έγγραφα για την Κόνιτσα που δημοσίευσε ο Ε. Σούρλας υπάρχουν ορισμένα που αναφέρονται στον ρόλο των προεστών της περιοχής για την κατανομή των φόρων κλπ., αλλά δυστυχώς δεν μας δίνουν συγκεκριμένα ποσά φόρων⁹⁶.

Η φορολογική επιβάρυνση των χριστιανών της Ηπείρου, παρά την ισότιμη αντιμετώπιση που υπόσχονταν οι μεταρρυθμίσεις του Χάτι Χουμαγιούν, υπήρξε δυσβάσταχτη, καθώς πλήρωναν περισσότερους και μεγαλύτερους φόρους σε σύγκριση με τους μουσουλμάνους. Αληθινή μάστιγα για το χριστιανικό στοιχείο ήταν ο φόρος της ατομικής περιουσίας (βεργκή), η δεκάτη, ο στρατιωτικός φόρος και οι διάφορες αγγαρείες⁹⁷.

94. Βλ. Α. Βρανούσης - Χ. Παπαστάθης - Β. Σφυρόερας «Ήπειρος», ό.π., σ. 252· Μ. Κοκολάκης, *Το ύστερο γιαννιώτικο πασαλίκι*, ό.π., σ. 71-78· Γ. Παπαγεωργίου, «Ήπειρος, 1833-1871», ό.π., σ. 288-290, όπου και οι σχετικές πηγές.

95. *Αρχείο Αλή πασά*, ό.π., τ. Α', σ. 327-329 (έγγρ. υπ' αριθμ. 178).

96. Βλ. Ε. Σούρλας, «Η Κόνιτσα επί Τουρκοκρατίας», ό.π., σ. 224-225, 228.

97. Βλ. Κ. Βακαλόπουλος, *Ήπειρος*, ό.π., σ. 497.

Στη γεωργική παραγωγή των οικισμών της Κόνιτσας —όπως και στην υπόλοιπη Ήπειρο— κυριαρχούσαν τα σιτηρά, τα οποία καταλάμβαναν τη μεγαλύτερη έκταση της καλλιεργούμενης γης. Οι περισσότερες εκτάσεις ήταν σπαρμένες με καλαμπόκι, που αποτελούσε τη βάση της διατροφής των περισσότερων κατοίκων. Ήταν δηλαδή προϊόν που προοριζόταν, κυρίως, για τοπική κατανάλωση. Η εύφορη και αρδευόμενη κοιλάδα του Αώου παρήγε πολύ καλαμπόκι. Την καλλιέργειά του την ευνοούσε το υγρό κλίμα της περιοχής και η υψηλότερη στρεμματική απόδοση, σε σχέση με το σιτάρι, το οποίο προοριζόταν για τους εύπορους. Καλλιεργείτο, επίσης, κριθάρι, βρώμη, σίκαλη και κεχρί.⁹⁸ Ο Πουκεβίλ παρατήρησε, στις αρχές του 19ου αι., ότι η περιοχή της Κόνιτσας παρήγε σιτάρι, καλαμπόκι, λινάρι, κρασί, ακόμη και λάδι από βελανίδια και καρύδια, μασ και εδώ, λόγω του ψυχρού κλίματος, δεν ευδοκίμούσε η καλλιέργεια της ελιάς⁹⁹. Παραγόταν, επίσης, και κρασί, που προοριζόταν για την τοπική κατανάλωση¹⁰⁰. Αρκετά σημαντικό μέρος των αρδευόμενων γαιών καταλάμβανε η ρυζοκαλλιέργεια, η οποία στις αρχές του 29ού αι. έδινε, στους τέσσερις καζάδες του βιλαετιού Ιωαννίνων, μία παραγωγή 9.509 κανταριών¹⁰¹.

Μεγάλη παραγωγή δε σημαίνει πάντα ευδαιμονία. Οικονομικά

98. Βλ. Γ. Παπαγεωργίου, «Ήπειρος, 1833-1871», ό.π., σ. 292 και του ίδιου «Ήπειρος, 1871-1912», ό.π., σ. 310-313. Το καλαμπόκι εισήχθη στον ελληνικό χώρο τον 17ο αι. Για την καλλιέργεια του καλαμποκιού, λέξη που χρησιμοποιείται στις πηγές για να δηλωθεί ο αραβόσιτος, βλ. Σπ. Ασδραχάς κ.ά., *Ελληνική οικονομική ιστορία*, τ. Α, ό.π., σ. 207-210, 301. Για τις αποδόσεις των δημητριακών βλ. στο ίδιο σ. 215-218, όπου πληροφορίες από διάφορες περιοχές του ελληνικού χώρου. Οι στρεμματικές αποδόσεις του καλαμποκιού ήταν παντού υψηλότερες. Για παράδειγμα, στην ορεινή Αρκαδία η απόδοση του σιταριού ήταν 1 (σπορά) προς 5,9 (συγκομιδή), ενώ του καλαμποκιού 1:29,5.

99. Βλ. Fr. Pouqueville, *Voyage de la Grèce*, ό.π., τ. 1, σ. 261. Σημειώνει όμως ότι, λόγω έλλειψης εργατικών χεριών, πολλά χωράφια έμεναν ακαλλιέργητα.

100. Α. Βρανούσης - Χ. Παπαστάθης - Β. Σφυρόερας «Ήπειρος», ό.π., σ. 265.

101. Βλ. A. Rolley - M. De Visme, *La Macédoine et l'Épire (vilayets de Monastir et de Jannina, Etude de géographie physique et d'agrolologie*, Παρίσι 1911, σ. 134.

εξαθλιωμένος, έχοντας στη διάθεσή του μόνο λίγα και πρωτόγονα γεωργικά εργαλεία ο κολλήγος καλλιεργητής παρήγε τόσα μόνο όσα αρκούσαν για να ικανοποιεί ίσα ίσα τις ανάγκες του. Εξάλλου, η τεχνολογική καθυστέρηση δεν επέτρεπε μεγάλη παραγωγή. Όπως τονίζεται από διάφορους παρατηρητές αυτής της περιόδου, οι γόνιμες εκτάσεις της Ηπείρου θα μπορούσαν να αποδώσουν περισσότερα, αν γίνονταν από το οθωμανικό κράτος κάποια εγγειοβελτιωτικά έργα και αν οι γεωργοί ήταν οι ίδιοι ιδιοκτήτες των γαιών που καλλιεργούσαν κι όχι εργάτες σε τσιφλίκια μουσουλμάνων¹⁰².

Οι λεγόμενες βιομηχανικές καλλιέργειες (βαμβάκι, λινάρι, χρωστικές ύλες) είχαν περιοριστεί τον 19ο αι. αρκετά. Από τα μέσα αυτού του αιώνα παρατηρείται αύξηση της καλλιέργειας της μουριάς, κάτι που πρέπει να αποδοθεί στην προσπάθεια που γίνεται τότε για ν' αναπτυχθεί η σηροτροφία. Στην Κόνιτσα παράγονταν ετησίως 800 οκάδες κουκούλια, που απέφεραν ένα εισόδημα γύρω στα 18.000 γρόσια. Η παραγωγή προωθούνταν εύκολα στις τοπικές αγορές¹⁰³.

Η κτηνοτροφία είχε από παλιά έναν δυναμισμό στην Ήπειρο. Παλαιότερα οι κάτοικοι πολλών ορεινών χωριών της περιοχής Κόνιτσας είχαν ως αποκλειστική σχεδόν επαγγελματική ενασχόληση τη ημινομαδική ή τη νομαδική κτηνοτροφία. Μ' αυτήν ασχολούνταν, σχεδόν αποκλειστικά, οι Βλάχοι, οι οποίοι νοίκιαζαν τόσο τα ορεινά όσο και τα πεδινά βοσκοτόπια ακολουθώντας τους κανόνες της νομαδικής ζωής¹⁰⁴.

102. Πρβλ. Γ. Παπαγεωργίου, «Ήπειρος, 1871-1912»), ό.π., σ. 310. Ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τα προβλήματα της γεωργίας και των γεωργών της Ηπείρου στα μέσα του 19ου αι. κάνει ο Ε. Roujade, *Chrétiens et Turcs*, ό.π., σ. 95 κ.εξ.

103. Βλ. Γ. Παπαγεωργίου, «Ήπειρος, 1833-1871»), ό.π., σ. 292-293. Κ. Βακαλόπουλος, *Ήπειρος*, ό.π., σ. 505.

104. Βλ. γενικά για την κτηνοτροφία αυτή την περίοδο Σπ. Ασδραχάς κ.α., *Ελληνική οικονομική Ιστορία*, ό.π., τ. Α', σ. 189-218, 357-403. Για τα τσελιγκάτα βλ. Μ. Γκιόλιας, *Παραδοσιακό δίκαιο και οικονομία του τσελιγκάτου*, εκδ. Πορεία, Αθήνα 2004, *passim*. Για την κτηνοτροφία στην Αετομηλίτσα και σ' άλλα χωριά της Κόνιτσας βλ. Β. Νιτσιάκος, *Οι ορεινές κοινότητες*, ό.π., *passim*.

Η βιοτεχνία στα χωριά της περιοχής και όλης, γενικά, της τουρκοκρατούμενης Ηπείρου αφορούσε την ύφανση χοντρών υφασμάτων. Τον 19ο αι. αυτός ο κλάδος της βιοτεχνίας παρουσίαζε σημάδια παρακμής. Δεν αναπτύχθηκε ούτε η βιομηχανία. Η οθωμανική κατοχή στεκόταν ανασταλτικός παράγοντας για μια τέτοια εξέλιξη. Αλλά και η οικιακή βιοτεχνία βρισκόταν σε χαμηλά επίπεδα, λόγω οργανικών αδυναμιών της αγροτικής οικονομίας και του γενικού κρατικού πλαισίου. Η μόνη βιοτεχνία που παρουσίαζε κάποια ανάπτυξη στην ύπαιθρο και έδινε ικανοποιητικά ποσοτικά και ποιοτικά αποτελέσματα ήταν η βιοτεχνία επεξεργασίας του ντόπιου μαλλιού. Το μαλλί, που χρησίμευε για την ύφανση φανελών και χοντρών υφασμάτων (αιπάδων) από τα οποία κατασκευάζονταν κάπες των βοσκών, ήταν από παλαιότερα ένα πολύ κερδοφόρο εξαγωγίμο προϊόν¹⁰⁵.

Τέλος, αρκετά σημαντική πλουτοπαραγωγική πηγή στην περιοχή Κόνιτσας, όπως και στο μεγαλύτερο μέρος της Ηπείρου, ήταν τα δάση, η εκμετάλλευση των οποίων ανάγεται στην αρχή της Τουρκοκρατίας. Από τα δάση της περιοχής παραγόταν ξυλεία, που προοριζόταν για οικοδομική χρήση, σχεδόν αποκλειστικά στο εσωτερικό της Ηπείρου και για καυσόξυλα. Ένα άλλο προϊόν της τοπικής δασοκομίας ήταν τα βελανίδια, που ήταν περιζήτητα στα βυρσοδεψεία της Ευρώπης¹⁰⁶.

Το εξαγωγικό εμπόριο της Κόνιτσας κατά την ύστερη Τουρκοκρατία κυμαινόταν σε χαμηλά επίπεδα. Τα κυριότερα προϊόντα της, που προορίζονταν για τις αγορές της Δύσης και της Ανατολής (δέρματα, μαλλί, τυρί, βούτυρο, ζωντανά ζώα, ξυλοκάρβουνα, βελανίδια κ.ά.), δύσκολα μεταφέρονταν μέχρι τα λιμάνια εξαγωγής (Αγίων Σαράντα, Σαγιάδας, Πλαταριάς κ.ά.). Οι περισσότεροι δρόμοι βρίσκονταν σε κακή κατάσταση, ενώ απουσίαζε και το σιδηροδρομικό δίκτυο, γεγονός που δυσκόλευε και την προώθηση στην εσωτερική

105. Βλ. Γ. Παπαγεωργίου, «Ηπειρος, 1833-1871», ό.π., σ. 295.

106. Βλ. Α. Βρανούσης - Χ. Παπαστάθης - Β. Σφυρόερας «Ηπειρος», ό.π., σ. 265 και Γ. Παπαγεωργίου, «Ηπειρος, 1871-1912», ό.π., σ. 311.

αγορά των εισαγόμενων προϊόντων. Η συντήρηση των δρόμων ήταν ανύπαρκτη. Από τους δρόμους που είχε προγραμματιστεί από την οθωμανική διοίκηση να κατασκευαστούν στα τελευταία τριάντα χρόνια του 19ου αι. κανείς δεν έφθανε ή δεν περνούσε από την Κόνιτσα. Έτσι, η μεταφορά των εμπορευμάτων από και προς τη θάλασσα γινόταν αναγκαστικά μόνο με τα ζώα¹⁰⁷.

Εκτός από τη βαριά φορολογία και το πολύ κακό οδικό δίκτυο, σοβαρός ανασταλτικός παράγοντας για την ανάπτυξη του εμπορίου και γενικά της οικονομίας της Ηπείρου ήταν και η ληστεία, διαχρονικό κοινωνικό πρόβλημα στην Ήπειρο, για την οποία αποτελούσε μία αληθινή μάστιγα¹⁰⁸. Από τους δυσκολοδιάβατους δρόμους—ουσιαστικά μονοπάτια—της βορειοανατολικής Ηπείρου δεν περνούσαν μόνο τα καραβάνια που μετέφεραν εμπορεύματα σε μακρινούς προορισμούς, αλλά και οι εποχιακοί εργάτες, οι χτίστες και οι άλλοι μάστορες που ταξίδευαν από χωριό σε χωριό και από πόλη σε πόλη για να φτιάξουν εκκλησίες, αρχοντικά και γεφύρια, εικόνες και ξυλόγλυπτα τέμπλα, πραγματικά κομφοτεχνήματα της λαϊκής τέχνης, που άντεξαν τα περισσότερα στο χρόνο και μας εντυπωσιάζουν σήμερα. Από τους ίδιους δρόμους περνούσαν και οι έμποροι για να φθάσουν στην εμποροπανήγυρη της Κόνιτσας.

Πρόκειται για ένα από τα πιο σημαντικά εμπορικά πανηγύρια της Ηπείρου¹⁰⁹, που είναι γνωστό και ως Πανηγυρόπουλο ή Παζαρόπουλο, που εξακολουθεί να γίνεται και τον 19ο αι. Η εμποροπανήγυρη της Κόνιτσας, όπως και κάθε εμποροπανήγυρη στην Οθωμανι-

107. Βλ. Γ. Παπαγεωργίου, «Ήπειρος, 1833-1871», ό.π., σ. 296· Κ. Βακαλόπουλος, Ήπειρος, ό.π., σ. 518.

108. Βλ. για την κακή κατάσταση του οδικού δικτύου και για το πρόβλημα της ληστείας στην Ήπειρο Γ. Παπαγεωργίου, Οικονομικές και κοινωνικές πραγματικότητες στο βιλαέτι Ιωαννίνων (τέλη 19ου-αρχές 20ού αι.), Ιωάννινα 1984, σ. 25-26 και «Ήπειρος, 1871-1912», ό.π., σ. 319. Ειδικά για την περιοχή, με πολλά συγκεκριμένα κρούσματα τον 19ο αι., βλ. Χ. Γκούτος, Η επαρχία της Κόνιτσας, ό.π., σ. 192-219.

109. Βλ. για τις εμποροπανηγύρεις της Ηπείρου C. Karanatsis, *Les marchés de l'Épire*, ό.π., σ. 352-367.

κή Αυτοκρατορία και παλαιότερα στο Βυζάντιο¹¹⁰, συνιστούσε μία από τις τρεις μορφές λειτουργίας της εσωτερικής αγοράς και διακίνησης εμπορευμάτων στις πόλεις, παράλληλης με τη μόνιμη αγορά και το βδομαδιάτικο παζάρι¹¹¹. Τα εμπορικά πανηγύρια «συγκροτούνται, κατά κανόνα, έξω από τις πόλεις, αλλά πάντοτε σε νευραλγικά σημεία του συστήματος επικοινωνιών ή μέσα στην ακτίνα των πόλεων. Από αυτά διοχετεύονται τα εμπορεύματα, μέσω των πραγματευτάδων, στην εσωτερική αγορά. Η χρονική διάταξη των πανηγυριών μέσα στο σύστημα επικοινωνίας διασφαλίζει τη δημιουργία μιας μορφής αλυσιδωτών αγορών, στις οποίες μπορεί να συμμετέχει ο ίδιος έμπορος»¹¹².

Σε σχετική μελέτη του Κ. Καρανάτση¹¹³ δίνονται πολλά νέα στοιχεία για τη λειτουργία της εμποροπανήγυρης στην Κόνιτσα τον 19ο αι., για τον χρόνο ίδρυσης της οποίας δεν είμαστε βέβαιοι. Πρέπει να γινόταν στα πόδια της πλαγιάς όπου είναι χτισμένη η πόλη, σ' έναν λιβαδότοπο, δίπλα στο δρόμο που οδηγούσε στα Γιάννενα¹¹⁴.

110. Για τις εμποροπανηγύρεις στο Βυζάντιο βλ. Αγγελική Λαίτου (γενική εποπτεία), *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα*, έκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 2010, τ. Β, σ. 556-570. Για την Οθωμανική Αυτοκρατορία βλ. Σπ. Ασδραχάς κ.α., *Ελληνική οικονομική Ιστορία*, ό.π., τ. Α', σ. 483-490.

111. «Οι διαρκείς αγορές των πόλεων, όπου συγκεντρώνεται η αγροτική παραγωγή για να διοχετευθεί στο εμπόριο των μεγάλων αποστάσεων ή όπου φτάνουν τα εισαγόμενα είδη και διοχετεύονται με τη σειρά τους στην ενδοχώρα, αποτελούν συγχρόνως τα κέντρα όπου πραγματοποιούνται οι συμφωνίες ανάμεσα στους αγοραστές και στους πωλητές. [...] Η περιοδική αγορά, που κάποτε γίνεται και δύο φορές την εβδομάδα, συγκεντρώνει τους πληθυσμούς των χωριών που βρίσκονται κοντά σ' αυτήν και τους επιτρέπει να εμπορευματοποιούν μέρος της παραγωγής τους ή των διατηρήσιμων προϊόντων τους». Σπ. Ι. Ασδραχάς, «Οικονομία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ', Αθήνα 1975, σ. 172. Αναφέρεται ότι στην Κόνιτσα γίνονταν δύο βδομαδιάτικα παζάρια: το λεγόμενο Μέσα παζάρι και το Έξω παζάρι· βλ. Γ. Λυμπερόπουλος, *Κόνιτσα*, ό.π., σ. 37-41. Το ζήτημα όμως αυτό χρειάζεται βαθύτερη μελέτη.

112. Βλ. Σπύρος Ι. Ασδραχάς, «Οικονομία», ό.π., σ. 172.

113. Κώστας Καρανάτσης, «Οι ετήσιες περιοδικές αγορές στην Ήπειρο (17ος - 18ος αι.): συμβολή στη μελέτη της εμποροπανήγυρης», *Τα Ιστορικά* τ. 11, τευχ. 27 (Δεκ. 1994), σ. 311-337 (για την εμποροπανήγυρη της Κόνιτσας σ. 327-331).

114. Βλ. και Ζώτος Μολοσσός, *Δρομολόγιον*, ό.π., σ. 47.

Σ' ένα μπουγιουρδί (του 1838) του Μουσταφά πασά προς τις Αρχές της πόλης γίνεται λόγος για τα μέτρα ασφαλείας που έπρεπε να λάβουν για την απρόσκοπτη διεξαγωγή της¹¹⁵. Πολύ σημαντικές πληροφορίες γι' αυτή την εμποροπανήγυρη της Κόνιτσας μας δίνει ο Γάλλος πρόξενος στα Γιάννενα Eugène Roujade, σε αναφορά του στις 2 Νοεμβρίου 1842. Συγκεκριμένα, καταγράφει τις αγοραπωλησίες που έγιναν σ' αυτή από τις 25 ως τις 28 Σεπτεμβρίου αυτής της χρονιάς. Όπως γράφει, ήταν ένα μέτριας εμβέλειας πανηγύρι, στο οποίο πραγματοποιήθηκαν συναλλαγές ύψους 185.208 γαλλικών φράγκων, το 80% των οποίων αφορούσε κτηνοτροφικά προϊόντα. Τα μάλλινα υφαντά (φλοκάτες, βελέντζες κλπ.), που κατασκευάζονταν κατά την καλοκαιρινή περίοδο, καθώς και τα γαλακτοκομικά προϊόντα ζητούσαν διέξοδο στην αγορά. Μετά από αυτό το πανηγύρι, οι Βλάχοι της περιοχής ετοιμάζονταν για τα χειμαδιά. Έτσι, ο Σεπτέμβριος προσφερόταν για την πώληση του πλεονάζοντος ζωικού κεφαλαίου. Συνεπώς, η διεξαγωγή αυτής της εμποροπανήγυρης στην αρχή του φθινοπώρου υπάκουε στο νόμο της προσφοράς και της ζήτησης¹¹⁶.

***

Οι ελπίδες του χριστιανικού πληθυσμού της Ηπείρου για μία ουσιαστική βελτίωση των πραγμάτων μετά την εξαγγελία των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων του 19ου αι. θα διαψευστούν, όπως θα διαψευστούν και οι προσδοκίες τους – με εξαίρεση την περιοχή της Άρτας – για απελευθέρωση με τις αποφάσεις του Συνεδρίου του Βερολίνου. Η ισότητα με τους μουσουλμάνους που επαγγελλόταν το Χάτι Χουμαγιούν έμεινε στα χαρτιά, όπως και οι εξαγγελίες για ισότιμη αντιμετώπιση χριστιανών – μουσουλμάνων στα δικαστήρια που υπόσχονταν οι μεταρρυθμίσεις στον τομέα της δικαιοσύνης. Η

115. Κώστας Καρανάτσης, «Οι ετήσιες περιοδικές αγορές στην Ήπειρο», ό.π., σ. 330-331.

116. Στο ίδιο, σ. 328-330.

σήςψη της κρατικής μηχανής ήταν τόσο βαθειά, ώστε δεν μπορούσε να την θεραπεύσει η καλή διάθεση ορισμένων Οθωμανών αξιωματούχων. Από την άλλη, η κατά βάση γεωργική και κτηνοτροφική οικονομία αντιμετώπιζε πολύ σοβαρά προβλήματα. Η έλλειψη ιδιόκτητων γαιών στο μεγαλύτερο μέρος του χριστιανικού πληθυσμού, οι σχεδόν πρωτόγονες μέθοδοι καλλιέργειας της γης, οι φορολογικές καταχρήσεις, η απουσία ενός έστω υποφερτού οδικού δικτύου, η πανταχού παρούσα ληστεία, οι δύσκολες συνθήκες ζωής στις πόλεις, όπου είχε συρρεύσει μέρος του αγροτο-ποιμενικού πληθυσμού, και άλλες συναφείς αιτίες – οι οποίες επιστημαίνονται και από τους προξένους διαφόρων χωρών – ήταν παράγοντες που λειτουργούσαν ανασταλτικά στην οικονομία όλης λίγο πολύ της Ηπείρου· συνεπώς και στην κοινωνική πρόοδο¹¹⁷.

Την περίοδο αυτή εντείνεται, μέσα από τα ελληνικά προξενεία και τα ελληνικά σχολεία, η παρουσία του ελληνικού κράτους στον ηπειρωτικό χώρο. Ταυτόχρονα όμως φουντώνουν και οι βαλκανικοί εθνικισμοί. Μετά το 1880 ο Ελληνισμός της Ηπείρου θα έχει ν' αντιμετωπίσει από τη μια πλευρά το αλβανικό εθνικιστικό κίνημα και από την άλλη τη ρουμανική προπαγάνδα. Η περιοχή της Κόνιτσας, θα αντιμετωπίσει και τους δύο κινδύνους· ιδίως τον πρώτο¹¹⁸.

Στην αυγή του 20ού αιώνα το κίνημα των Νεότουρκων (1908), που υποσχόταν ισότητα και αδελφοσύνη όλων των λαών που ζούσαν

117. Πρβλ. Γ. Παπαγεωργίου, «*Ηπειρος, 1871-1912*», ό.π., σ. 323-324 και Στέφανος Παπαδόπουλος «*Η Ηπειρος κατά την εποχή του Βερολινείου Συνεδρίου*», στο *Πρακτικά Διεθνούς Ιστορικού Συμποσίου: Η τελευταία φάση της Ανατολικής κρίσεως και ο Ελληνισμός (1878-1881)*, (Βόλος 27-30 Σεπτεμβρίου 1981), Αθήνα 1983, σ. 53-59. Ειδικά για το πρόβλημα της ληστείας στον νομό Ιωαννίνων βλ. την εξαιρετική διδ. διατριβή του Νικόλαου Α. Αναστασόπουλου, *Παραβατικές συμπεριφορές και καταστολή στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: το παράδειγμα του Νομού Ιωαννίνων*, τ. 1-2, έκδοση Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 2012, όπου πολλές πληροφορίες και καίριες επιστημάνσεις και για την προηγούμενη περίοδο.

118. Βλ. γι' αυτά τα ζητήματα, Κ. Βακαλόπουλος, *Ηπειρος*, ό.π., σ. 609-641, όπου πολλές πληροφορίες για συγκεκριμένα, κατά τόπους γεγονότα, και Γ. Παπαγεωργίου, «*Ηπειρος, 1871-1912*», ό.π., 323-326.

στο κράτος του σουλτάνου θα σπείρει στον χριστιανικό πληθυσμό την ελπίδα για μία ουσιαστική αλλαγή των συνθηκών ζωής του. Πολύ γρήγορα όμως θ' απογοητευθεί. Το 1913, ύστερα από μία μακρά, πολυκύμαντη και εξαιρετικά δύσκολη περίοδο οθωμανικής κυριαρχίας, η επαρχία της Κόνιτσας θα ενταχθεί στον εθνικό κορμό, με πολλά συσσωρευμένα από το παρελθόν οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα, αλλά και με την ελπίδα ενός καλύτερου μέλλοντος.

ημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

ημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Χαρίλαος Γ. Γκούτος

Η Εκπαίδευση στην επαρχία Κόνιτσας επί τουρκοκρατίας*

Α. Εισαγωγή

1. Στο οθωμανικό κράτος επικρατούσε η αντίληψη ότι η εκπαίδευση της νεολαίας είχε άμεση σχέση με την θρησκευτική λατρεία και ότι συνεπώς η αρμοδιότητα γι' αυτήν ανήκε ως προς μεν τα τέκνα των μουσουλμάνων στο ισλαμικό ιερατείο, ως προς δε τα ελληνόπαιδα στην Εκκλησία. Έτσι, η ομαδική εκπαίδευση των ελληνοπαίδων γινόταν σε μονές, σε νάρθηκες ναών ή σε άλλα κτήρια που ανήκαν στις κοινότητες ή σε ιδρύματα, εποπτευόταν δε από τους επισκόπους και το Πατριαρχείο. Ωστόσο, υπήρχαν και περιπτώσεις κατά τις οποίες η λειτουργία σχολείων των ραγιάδων εμποδιζόταν αυθαιρέτως, είτε από οθωμανούς τοπάρχες που απαιτούσαν υπέρογκα χρηματικά ποσά για να την επιτρέψουν, είτε από φανατικούς μουσουλμάνους, γενίτσαρους ή άλλους, που δεν ανέχονταν τους συντοπίτες τους να είναι χριστιανοί και μορφωμένοι. Σε τέτοιες περιπτώ-

---

* Το σύστημα παραπομπών στο παρόν κείμενο είναι επιλογή του συγγραφέα.

σεις, ενίοτε λειτούργησαν κρυφά σχολεία ή σχολεία που δήθεν παρείχαν γνώσεις μόνον θρησκευτικές ή μόνον εμπορικές. Οι προϋποθέσεις ίδρυσης εκπαιδευτηρίων και επιλογής δασκάλων και βιβλίων άρχισαν να θεσπίζονται από το 1856 κυρίως.

Τα εκπαιδευτήρια, ανάλογα με το επίπεδο των παρεχομένων από αυτά γνώσεων, ήσαν διαβαθμισμένα ως εξής: α) Εκπαιδευτήρια στοιχειώδους εκπαίδευσης, τα οποία λέγονταν σχολεία ιερών ή κοινών γραμμάτων ή κοινά ή δημοτικά ή γραμματοδιδασκαλεία ή αλληλοδιδασκτικά, είχαν δε συνήθως 3 ή 4 τάξεις, στις οποίες οι μαθητές διδάσκονταν ανάγνωση, γραφή, αριθμηση, σύνταξη επιστολών και προσευχές. Οι δάσκαλοι τους μετέδιδαν γνώσεις που είχαν αποκτήσει σε σχολεία όμοια ή δευτεροβάθμια, ήσαν δε ιερείς ή μοναχοί (ιδίως παλαιότερα) ή λαϊκοί που συνήθως ασκούσαν και άλλο επάγγελμα. β) Εκπαιδευτήρια μέσης εκπαίδευσης, στα οποία υπάγονταν κυρίως τα λεγόμενα Ελληνικά σχολεία ή Αστικές σχολές που είχαν συνήθως 1-3 τάξεις και που λέγονταν Σχολαρχεία αν είχαν 3 ή 4 τάξεις. Σε αυτά διδασκόταν κατ'εξοχήν η αρχαιοελληνική γραμματεία από δασκάλους που είχαν φοιτήσει σε εκπαιδευτήρια όμοια ή ανώτερα. γ) Εκπαιδευτήρια ανώτερης εκπαίδευσης, τα οποία λέγονταν Γυμνάσια ή Φροντιστήρια ή Ακαδημίες και δίδασκαν φιλοσοφία, θεολογία, φυσική, μαθηματική γεωγραφία κλπ.

Μεταξύ των ραγιαδών που γνώριζαν να διαβάζουν και να γράφουν (δηλαδή που είχαν στοιχειώδη εκπαίδευση), περιλαμβάνονταν: οι ιερείς, οι ψάλτες, οι προεστοί κοινοτήτων, οι έμποροι, οι αγιογράφοι κ.ά. Όμως, ακόμη και μέχρι τις τελευταίες δεκαετίες της τουρκοκρατίας, οι εγγράμματοι ήσαν λιγότεροι από τους αγράμματους. Από τις αρχές του 18ου αιώνα μέχρι το 1821, περίοδος κατά την οποία οι οικονομικές συνθήκες βελτιώθηκαν σημαντικά για τους Έλληνες, τα εκπαιδευτήριά τους πολλαπλασιάστηκαν, ιδίως σε ορεινές ή άλλες περιοχές που καταπιέζονταν λιγότερο από τους Οθωμανούς. Ο Αλή πασάς δεν φαίνεται να εναντιώθηκε στην εκπαίδευση. Την δεκαετία του 1770 ο Κοσμάς ο Αιτωλός ίδρυσε 200 κοινά σχολεία και 10 Ελληνικά. Νέα εντυπωσιακή ανάπτυξη της εκπαίδευσης των Ελ-

λήνων εκδηλώθηκε μετά το 1856, με την συμβολή και του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως που ιδρύθηκε το 1861, του Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων που ιδρύθηκε στην Αθήνα το 1869 και του Ηπειρωτικού Φιλολογικού Συλλόγου που ιδρύθηκε στη Πόλη το 1872. Την περίοδο αυτή αυξήθηκαν προοδευτικά και τα παρθεναγωγεία, καθώς και τα νηπιαγωγεία. Ωστόσο, πολλά από τα εκπαιδευτήρια διέκοψαν την λειτουργία τους, πρόσκαιρα ή οριστικά, συνήθως επειδή έλειπε η χρηματοδότησή τους ή επειδή προκλήθηκαν διενέξεις μεταξύ ομάδων μελών της κοινότητας.¹

2. Η τότε εξέλιξη της εκπαίδευσης στον χώρο της σημερινής επαρχίας Κόνιτσας μπορεί να διαιρεθεί στις εξής τρεις περιόδους:

α) Από το 1430, οπότε ο χώρος αυτός κατακτήθηκε οριστικά από τους Τούρκους, μέχρι το 1821, οπότε έληξε η ηγεμονία του Αλή πασά, ελευθερώθηκε η μισή περίπου έκταση της σημερινής Ελλάδας και άρχισαν να μεταβάλλονται κατά πολύ οι μακρόχρονες συνθήκες διοίκησης της επαρχίας Κόνιτσας και διαβίωσης των κατοίκων της.

β) Από το 1822 μέχρι το 1874, περίοδος κατά την οποία οι κοινότητες της Ηπείρου είχαν ως πρότυπο το εκπαιδευτικό σύστημα της ελεύθερης Ελλάδας, στην οποία είχαν μεταναστεύσει πολλοί Ηπειρώτες.

γ) Από το 1875, οπότε σε συνέδριο δασκάλων της Ηπείρου προσδιορίστηκε το εφαρμοστέο εκπαιδευτικό σύστημα στην Ήπειρο, μέχρι το 1913.

Από τις πληροφορίες που εκτίθενται παρακάτω, συνάγεται ότι η εξέλιξη της εκπαίδευσης στην επαρχία Κόνιτσας, από άποψη χρονική, ποιοτική και ποσοτική, είχε πολλές ομοιότητες με την εξέλιξη της εκπαίδευσης στις γειτονικές περιοχές της Μακεδονίας, της Β.

---

1. Αναφορικά με την εκπαίδευση των Ελλήνων επί τουρκοκρατίας, βλ. μεταξύ άλλων: Π. Αραβαντινός, *Ιστορία της ελληνικής παιδείας παρ' Έλλησιν*, 1986, Τρ. Ευαγγελίδης, *Η παιδεία επί τουρκοκρατίας*, 1936, Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Δ' 306-345, Κ. Χατζόπουλος, *Ελληνικά σχολεία στην περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας*, 1991, Γ. Κεκαυμένος, *Το κρυφό σχολείο*, 2012.

Ηπείρου, του Πωγωνιού και του Ζαγοριού. Κατ' εξαίρεση, όποια χωριά του Ζαγοριού και του Πωγωνιού ήσαν πλησιέστερα στα Γιάννενα, συγκριτικά με τα χωριά της Κόνιτσας, ανέδειξαν περισσότερους επιστήμονες και λόγιους, διότι οι νέοι τους είχαν ευκολότερη πρόσβαση στις μέσες και ανώτερες σχολές των Ιωαννίνων.²

Μέχρι και τον 17ο αιώνα, οι νέοι της επαρχίας Κόνιτσας που ήθελαν να αυξήσουν τις σχολικές γνώσεις τους ύστερα από την στοιχειώδη εκπαίδευσή τους πιθανολογώ ότι μπορούσαν να σπουδάσουν στις σχολές που λειτουργούσαν τότε στις κοντινές μονές της Διπαλίτσας, της Οστανίτσας, της Βελλάς ή του Σωσίνου ή στα Γιάννενα. Άλλωστε, οι σχολές αυτές περιλαμβάνονταν στα λίγα εκπαιδευτήρια δευτέρου βαθμού που υπήρχαν την εποχή εκείνη στην Ήπειρο και στην υπόλοιπη Ελλάδα. Κατά τον 18ο αιώνα, για τους νέους της επαρχίας μας, πλησιέστερες σχολές, μέσες ή ανώτερες, ήσαν εκείνες που λειτουργούσαν τότε στην Κόνιτσα, στα Ιωάννινα (Μπαλαναία και Μαρουτσαία), στην Πρεμετή, στην Κοζάνη, στην Σιάτιστα, στην Καστοριά, στο Λινοτόπι του Γράμμου και στην Μοσχόπολη. Κατά τον 19ο αιώνα, πλησιέστερες τέτοιες ήσαν κυρίως εκείνες της Κόνιτσας, των Ιωαννίνων (Καπλάνειος 1805-20, Ζωσιμαία 1828 κ.ε.), της Κοζάνης και της Κορυτσάς, ειδικά δε για τους νέους της Λάκκας Αώου τα Ελληνικά σχολεία των γειτονικών Ζαγοροχωριών. Μετά το 1875, μερικοί νέοι των βόρειων χωριών της επαρχίας μας σπούδαζαν στα γυμνάσια της Κορυτσάς και του Τσοτυλίου.³

2. Για την εκπαίδευση στην Ήπειρο και στις γειτονικές περιοχές, βλ. Φ. Οικονόμου, *Σχολεία της ενιαίας Ηπείρου*, 1987, Μ. Σακελλαρίου (επιμέλεια), *Ήπειρος*, 1997, 268, 302 επ., Δ. Δάλκαβούκης, *Μετοιχεσίες Ζαγορισίων*, 1999, 59-63, 85-90, Φ. Πέτσας - Γ. Σαραλής, *Αρίστη και Δ. Ζαγόρι*, 1982, 299 επ., Θ. Κοσμάς, *Η Ζίτσα του 19ου αιώνα*, 2005, Ν. Υφαντής, «*Ηπειρ. Ημερολόγιο*», τ. 2009, 144, επ., τ. 2010, 93 επ., Απ. Παπαδημητρίου, *Σελίδες από την ιστορία των Γρεβενών* 2002, 240, 373, Ι. Λαμπρίδης, *Ηπειρωτικά μελετήματα*, τχ. Η 52, τχ. Ζ 45, 46.

3. Για τα σχολεία Κορυτσάς και Τσοτυλίου, βλ. αντιστοίχως, Χ. Ανδρεάδης, *Ο Κορυτσάς και Πρεμετής Φώτιος Καλπίδης*, 2004, 87-89, 419, Χ. Γκούτος, *Η επαρχία της Κόνιτσας και η Μόλιστα επί τουρκοκρατίας*, 2003, 217. Για τα χωριά της

Όπως συνέβαινε και αλλού, στους εγγράμματους της επαρχίας μας περιλαμβάνονταν κατά τεκμήριο: οι ιερείς, οι ψάλτες, οι προεστοί που τηρούσαν λογαριασμούς και αλληλογραφούσαν με τις δημόσιες αρχές, οι έμποροι που έπρεπε να τηρούν λογαριασμούς και να αλληλογραφούν, οι οικοδόμοι ή οι αγιογράφοι που χάραζαν επιγραφές στα έργα τους κ.ά.⁴ Όλοι αυτοί διδάσκονταν γράμματα στο σχολείο του χωριού τους ή κοντά σε εγγράμματους συγχωριανούς, ενίοτε όμως σε άλλους τόπους, ιδίως στους τόπους όπου πήγαιναν για να μάθουν τέχνες.

B. Περίοδος 1430-1821

Σε μεγάλα ή μικρά διαστήματα της περιόδου αυτής, λειτούργησαν σχολεία στοιχειώδους ή και μέσης εκπαίδευσης, τουλάχιστον στους εξής 11 οικισμούς της επαρχίας μας.

Διπαλίτσα. Από τον 15^ο αιώνα, η γειτονική Μολυβδοσκεπαστη μονή διατηρούσε εργαστήριο αναπαραγωγής χειρογράφων και βιβλιοθήκη πολύτομη, διδασκόταν δε εκεί και η αρχαιοελληνική γραμματεία, στους περιοίκους, από 30-40 μοναχούς της, υπό την εποπτεία των αρχιεπισκόπων Πωγωνιανής που ήσαν πεπαιδευμένοι. Κατά μία γνώμη, λειτούργησε σχολή και στον οικισμό της Διπαλίτσας, η οποία είχε τότε 6.000 κατοίκους. Οι δύο σχολές αυτές διαλύθηκαν το 1656, οπότε η Διπαλίτσα ερημώθηκε. Κατά τους αιώνες 16^ο και 17^ο, πολλοί Διπαλιτσιώτες ή Πωγωνιανίτες αναδείχθηκαν ως λόγιοι ή διέπρεψαν στην Βλαχιά ως επιχειρηματίες ή και ως τοπάρχες. Είναι

Λάκκας Λώου, βλ. Ρ. Βαλερά-Κουνάβα, εις *Η επαρχία Κόνιτσας στο χώρο και στο χρόνο*, 1996, 358-9.

4. Στο Λιβαδοτόπι του Γράμμου, ένας ιερέας, μετά την χειροτόνησή του το 1724, δίδαξε ανάγνωση και γραφή σε 200 χωριανούς (Μ. Ράπτης, *Τα μαρτυρικά Γραμμοχώρια της Καστοριάς*, 1997, 40). Σε έγγραφα των ετών 1827-40, υπογράφουν ή μνημονεύονται οι προεστοί των εξής οικισμών: Κόνιτσα, Βούρμπιανη, Πυρσόγιαννη, Στράτσιανη, Καστάνιανη, Κάντσικο, Λούφικο, Φούρκα, Σταρίτσανη, Μόλιστα, Παλιοσέλι, Πάδες (βλ. Χ. Γκούτος, *ό.π.* 33-34). Οι προεστοί αυτοί έμαθαν γράμματα πριν από το 1820, ίσως στα χωριά τους.

πολύ πιθανό όλοι αυτοί να είχαν σπουδάσει στις εν λόγω σχολές, οι δε λόγιοι, επί πλέον, να edίδαξαν σε αυτές. Τέτοιοι λόγιοι ήσαν: ο Ματθαίος (1550-1624), ο οποίος αναδείχθηκε σπουδαίος θεολόγος, ιστορικός και βιβλιογράφος, διετέλεσε δε τιτουλάριος μητροπολίτης και ηγούμενος μονής στην Βλαχιά, ο Λουκάς Αγγελέτος (γενν. το 1555 περίπου), βιβλιογράφος, μητροπολίτης στην Βλαχιά, και ο Γκίνος Νικολάου (1570-1650), λόγιος, παραγωγικότατος βιβλιογράφος και πρωτόπαπας της αρχιεπισκοπής. Στους επιχειρηματίες και τοπάρχες, περιλαμβάνονται: ο Π. Αρσενίου, μεγαλέμπορος, ευεργέτης της μονής το 1537, ο Π. Γκρίτζης (γενν. περί το 1550), ευεργέτης της μονής, ο Ι. Καλογεράς, πρωτοβεστιάριος κατά τα έτη 1579-95, ο Ματθαίος που έγινε ποστέλνικος, ο Ίσαρης που ήταν πλούσιος ευγενής, ο Π. Πεπανός, γαιοκτήμονας, μαικήνας των γραμμάτων, πέθανε το 1658, ο Δ. Πεπανός, μέγας καμινάρης κατά τα έτη 1669-88. Νεότεροι γνωστοί μας Πωγωνιανίτες είναι ο ιεράρχης Παΐσιος, μητροπολίτης Πατρών, πέθανε το 1743, και ο Άνθιμος Γκιανάτης, που ήταν αρχιεπίσκοπος Πωγωνιανής το 1787.⁵

Ο στανίτσα. Από τον 15^ο αιώνα, στην γειτονική μονή της Γκούρας λειτούργησε «προπαιδευτήριο», με βιβλιοθήκη και οικοτροφείο. Η λειτουργία του επανεγκρίθηκε από το Πατριαρχείο το 1663, δηλαδή λίγα έτη μετά τις καταστροφές που προξενήθηκαν από Αλβανούς στην Διπαλίτσα και στην περιοχή της. Πιθανότατα μαθήτευσαν σε αυτό και οι εξής δύο Οστανιτσιώτες που διέπρεψαν στην Βλαχιά: ο Δαμαλίδης που ήταν επιχειρηματίας περί το 1640 και ο Ιωαννίκιος Πωγώνης (1680-1763), τιτουλάριος μητροπολίτης. Το 1730 περίπου, το εκπαιδευτήριο τούτο αντικαταστάθηκε από σχολείο που ιδρύθηκε στην Οστανίτσα με φροντίδες και του Ιωαννίκιου. Σε

5. Βλ. Ι. Λαμπρίδης, *Ηπειρ. μελετήματα*, τχ. ΣΤ, 9, ο ίδιος, *Περί των εν Ηπείρω αγαθοεργημάτων*, τ. Α' 1880, 40, Αραβαντινός, *ό.π.* 21, 109, Ν. Μυστακίδης, *Φωνή της Ηπείρου*, φ. της 7.4.1885, Ευαγγελίδης, *ό.π.* 192, Χ. Γκούτος, *Το βόρειο Πωγώνι κατά τους αιώνες ΙΔ'-ΙΘ'*, «*Ηπειρ. Ημερολόγιο*», τ. 2008, 52, 55-56, Δ. Καμαρούλιας, *Τα μοναστήρια της Ηπείρου*, 1996, 182.

αυτό μαθήτευσαν πιθανότατα και οι εξής Οστανιτσιώτες: ο Ιερόθεος Μπάνιος (1790-1848), επίσκοπος, ο Πολύδωρος Βενετόπουλος (γενν. περί το 1800), δάσκαλος στην Βίτσα και έπειτα ηγούμενος σε μονή της Βλαχιάς, και ο Ιωάννης Οστανιτζιώτης, υπότροφος στην Καπλάνειο σχολή το 1816.⁶

Κόνιτσα. Στις αρχές του 18^{ου} αιώνα, οπότε η έδρα της επισκοπής Βελλάς μεταφέρθηκε από την Βελλά στην Κόνιτσα, η επισκοπή είχε ανάγκη δευτεροβάθμιας σχολής, γι' αυτό ιδρύθηκε εδώ τέτοια σχολή, στην οποία διδασκόταν και η αρχαιοελληνική γραμματεία. Σε αυτήν μαθήτευαν και τέκνα μουσουλμάνων. Γνωρίζουμε 4 από αυτά, τα οποία είχαν γεννηθεί κατά τα έτη 1780-95 και διακρίθηκαν ως οπλαρχηγοί. Η σχολή βρισκόταν στην Κάτω Κόνιτσα, τουλάχιστον από το 1784, οπότε οικοδομήθηκε εκεί κτήριό της σε οικόπεδο και με δαπάνες που διέθεσαν δύο Κονιτσιώτες, επηρεασμένοι ίσως από τον Κοσμά Αιτωλό. Κατά τα έτη 1807 και 1813, δύο άλλοι Κονιτσιώτες έστειλαν χρήματα για την σχολή από την Νίζνα της Ρωσίας. Στην σχολή δίδασκαν οι καταγόμενοι από το Πέτα Γεώργιος και Δημήτριος Μόστρας, απόφοιτοι της Μπαλαναίας σχολής, αργότερα δε ίσως δίδαξε ο Κονιτσιώτης Αναστ. Σίψας (1782-1849), ο οποίος το 1836 διορίστηκε στην Ζωσιμαία ως τρίτος δάσκαλος. Το 1811 δύο Κονιτσιώτες μαθητές ήσαν υπότροφοι στην Καπλάνειο. Το 1815 ο Ψαλίδας χαρακτήρισε την σχολή ως «Ελληνομουσείον ημελημένον». Οι Κονιτσιώτες που γνωρίζουμε ότι διέπρεψαν ως έμποροι

6. Βλ. Β. Δήμου, *Η ιερά μονή των Ταξιαρχών Γκούρας...* 1983, 161-163, 233, Γκούτος, *Κόνιτσα*, τ. 2012, 170.

7. Βλ. Αραβαντινός, *ό.π.* 128, Ευαγγελίδης, *ό.π.* 178, 192, Φ. Μιχαλόπουλος, *αθην. εφημ. «Έθνος»* 5.1.1948, Γκούτος, «*Ηπειρ. Γράμματα*», τχ. 13, 2008, 205-6 και την εκεί βιβλιογραφία. Ο Δ. Μόστρας «προσεκλήθη υπό της κοινότητος Κονίτσης ίνα διδάξη την πάτριον γλώσσαν», αλλά το 1794 έγινε γραμματέας του μητροπολίτη Άρτας (Κ. Βοβολίνης, «*Μέγα ελλην. βιογραφικόν λεξικόν*», τ. Ε 1962, 188). Η Κόνιτσα έγινε έδρα της επισκοπής στις αρχές του 18ου αιώνα (Λαμπρίδης, *ό.π.* τχ. Γ', 60, Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, τ. Β 1856, 30, Ν. Μυστακίδης, *εφημ. Κόνιτσα*, φ. 19/1915). Στην σχολή της Κόνιτσας δεν αποκλείεται να σπούδασε και ο

στα Γιάννενα ή αλλού τον 18^ο αιώνα ή ενωρίτερα πρέπει να ήσαν εγγράμματοι, πιθανότατα δε είχαν σπουδάσει είτε στην εν λόγω σχολή, είτε σε πρωτοβάθμιο σχολείο που λειτούργησε στην Κόνιτσα πριν να ιδρυθεί η σχολή αυτή ή παράλληλα με αυτήν.⁸

Βούρμπιανη. Σύμφωνα με την παράδοση, μέχρι τον 18^ο αιώνα, οπότε στην περιοχή του χωριού υπήρχαν τρία μοναστήρια, τα παιδιά του χωριού διδάσκονταν γράμματα σε αυτά. Το πρώτο διδακτήριο κτίσθηκε λίγα έτη μετά το 1777 κατά το οποίο ο Κοσμάς Αιτωλός επισκέφθηκε το χωριό. Από τους εγγράμματος Βουρμπιανίτες, κατά τον 18^ο αιώνα μέχρι το 1821, είναι γνωστοί μας οι εξής: Μερικοί εκ των ιερέων, που ήσαν 5 μέχρι το 1800 περίπου και 13 έκτοτε. Οι οικοδόμοι και ξυλουργοί που σκάλισαν επιγραφές σε έργα τους κατά τα έτη 1760, 1784, 1802, 1809, 1816.⁹ Τα μέλη της οικογένειας Κοντογιάννη που διετέλεσαν γραμματικοί σε μπέηδες πριν από το 1790. Ο Κώστας Ντούμαρης ή Βουρμπιανίτης (1760-1838), που ήταν γραμματικός του Αλή πασά και διατηρούσε στο χωριό βιβλιοθήκη με 353 τόμους. Ο Δημήτριος Παπαϊωάννου (γενν. το 1780), γραμματικός του Βελή πασά, γιου του Αλή πασά. Ο Κων. Δημάρατος (γενν. το 1780), απόφοιτος της Μπαλαναίας σχολής, λόγιος, γραμματικός του Μαλίχ πασά. Ο Κύρκας και ο Νικολάκης, αδελφός και γιος του Κ. Ντούμαρη αντιστοίχως, γεννήθηκαν το 1777

καταγόμενος από την περιοχή Λεσκοβικού Νικ. Κανούσης, δραστήριος Φιλικός (Γκούτος, «Ηπειρ. Ημερολόγιο», τ. 2010, 19).

8. Τέτοιοι έμποροι ήσαν και οι εξής: Π. Μπέρκος (γενν. 1640), Λιάμπεης, Σκουμπουρδής, Π. Χατζηνίκου (γενν. 1709), αδελφοί Μάνου (γενν. 1720), Ζ. Καραπάνος (γενν. 1750), Δ. Δερδέκης (γενν. 1810), πρβλ. Αραβαντινός, *Χρονογραφία* τ. Β, 265-271, Ι. Λυμπερόπουλος, *Κόνιτσα*, 2004, 181. Εγγράμματοι πρέπει να ήσαν και οι εξής Κονιτσιώτες που διετέλεσαν επίτροποι σε εκκλησίες: Π. Ρωμιός, 1781 (στην Μόλιστα), Ι. Σκουμπουρδής και Ι. Κοντογιάννης, 1814 (στην Κορτίνιστα), Χ. Ζήσης, 1817 (στην Κόνιτσα).

9. Αν. Ευθυμίου, *Η Βούρμπιανη της Ηπείρου*, 1987-90, 12, 13, 24, 307, 313, 22. Για τις επιγραφές, βλ. Α. Πετρονώτης - Β. Παπαγεωργίου, *Μαστόροι χτίστες από τα μαστοροχώρια της Κόνιτσας*, 2008, 87, 92, Δ. Καμαρούλιας, *ό.π.* 547.

και το 1795 και ήσαν μορφωμένοι, όπως προκύπτει από κατάστιχά τους.¹⁰

Πυρσόγιαννη. Χωριανός ιερέας που γεννήθηκε το 1755 σημείωσε σε νομοκάνονα που αντέγραψε κατά το 1787 ότι δεν σπούδασε σε γραμματικούς, υπονοώντας ότι άλλοι νέοι της περιοχής σπούδαζαν σε γραμματικούς. Άλλοι γνωστοί μας εγγράμματοι Πυρσογιαννίτες είναι οι εξής: Οι οικοδόμοι που σκάλισαν επιγραφές σε έργα τους κατά τα έτη 1790, 1815, 1816, 1819, 1827. Ο Παρθένιος, που διετέλεσε ιερομόναχος στην μονή της Ζέρμας κατά τα έτη 1778-1826. Ο Κων. Σούρλας (1755-1825) που υπήρξε φίλος του Αλή πασά, φοροεισπράκτορας και πιθανότατα προεστός του χωριού. Ο γιος του Ιωάννης (1790-1865) που είχε καλή μόρφωση (όπως προκύπτει από έγγραφο που συνέταξε), ίσως διότι σπούδασε και στα Γιάννενα, έγινε δε προεστός του χωριού και του καζά. Οι 35 χωριανοί που υπέγραψαν σε έγγραφο του 1845 και άρα πρέπει να είχαν γεννηθεί πριν από το 1820.¹¹

Καστάνιανη. Το 1777 και μετέπειτα λειτούργησε στο χωριό σχολείο συντηρούμενο με το τίμημα εκ της πωλήσεως πολυτελών ειδών της αμφίεσης των γυναικών και με άλλες εισφορές των κατοίκων, όπως υπέδειξε σε αυτούς ο Κοσμάς Αιτωλός. Γνωστοί μας εγγράμματοι χωριανοί της εξεταζόμενης περιόδου είναι ο γραμματικός του Αλή πασά Νικόλας (γενν. περί το 1760), ο γιος του Ζήσης και ο Παν. Φάκας. Οι δύο τελευταίοι γεννήθηκαν πριν από το 1800, υπέγραψαν δε ως προεστοί του καζά σε δικαιοπρακτικά έγγραφα.

Ζέρμα. Πλησίον του χωριού κτίσθηκε μονή που ανακαινίσθηκε αφ' ενός το 1656 με δαπάνες ενός άρχοντα της κόμης Λινοτόπι του

10. Ευθυμίου, *ό.π.* 25, 28-29, 57, Γκούτος, *Κώστας Γραμματικός ή Βουρμπιανίτης*, «Ηπειρ. Ημερολόγιο», τ. 2009, 29 επ. ιδίως 37, 47, Ευρ. Σούρλας, «Ηπειρ. Χρονικά», τ. 1938, 54 επ., τ. 1941, 181 επ. Ο Ρίζος Δημάρατος, γραμματέας του Αλ. Υψηλάντη, μαθήτευσε στην Ρουμανία.

11. Βλ. Πετρονάτης - Παπαγεωργίου, *ό.π.*, 191-200, Γκούτος, *Κόνιτσα*, τ. 2012, 388, Σούρλας, *Δημήτριος Ζγκολόμπης*, 1958, 21.

Γράμμου και αφ' ετέρου το 1802 με δαπάνες δύο Βουρμπιανιτών και του Πυρσογιαννίτη Κων. Σούρλα. Στην μονή λειτούργησε σχολείο κατά τα έτη 1864-67 τουλάχιστον. Βάσει των περιστατικών τούτων και των ακόλουθων πληροφοριών, πιθανολογώ ότι η μονή αυτή υπήρξε εστία γραμμάτων και κατά τους αιώνες 17^ο και 18^ο για τους κατοίκους της Ζέρμας, αλλά και γειτονικών χωριών. Υπήρξαν τότε μορφωμένοι Ζερματινοί, όπως ήσαν οι εξής: Δύο αγιογράφοι που αυτοπροσδιορίστηκαν σε έργα που φιλοτέχνησαν ο μὲν ένας κατά τα έτη 1662-72, ο δε άλλος το 1799. Ο Διονύσιος Γοβδελάς (1722-93), ο οποίος διητέλεσε μαθητής του Ευγενίου Βούλγαρη στην Κοζάνη και στην Αθωνιάδα σχολή (1750-53), σχολάρχης στην Κοζάνη και έπειτα επίσκοπος Πλαταμώνος, είχε δε αδελφό που ήταν έμπορος στη Λειψία. Ο Δημ. Χατζηκωνσταντίνου, ο οποίος μετοίκησε στην Βλάτση το 1780 περίπου, έγινε δε γραμματικός του Αλή πασά.

Στην σχολή της μονής Ζέρμας φοίτησαν, πιθανότατα, και μαθητές προερχόμενοι από γειτονικά χωριά, όπως ήσαν: η Πυρσόγιαννη, γενέτειρα των προαναφερθέντων Κ. Σούρλα και Παρθενίου, η Βούρμπιανη, της οποίας ο προεστός φροντίσαν για την ανακαίνιση της μονής το 1802, η Μπλίσδιανη, γενέτειρα δύο οικοδόμων που έγραψαν τα ονόματά τους σε έργα τους το 1740 και το 1798, το Ντέντσικο και η Φετόκος, γενέτειρες δύο αγιογράφων που έγραψαν τα ονόματά τους σε έργα τους ο ένας το 1620 και ο άλλος κατά τα έτη 1736, 1754, 1756, το Λούψικο, γενέτειρα δύο ιερομονάχων που μνημονεύονται ο ένας το 1749 και ο άλλος το 1785.¹²

Φούρκα. Πλησίον του χωριού βρίσκεται η μονή Κλαδόρμης, η οποία γνωρίζουμε ότι ανακαινίσθηκε το 1745 και ότι χρηματοδοτούσε το σχολείο του χωριού το 1850 περίπου. Λέγεται ότι κατά τους αιώνες 17^ο και 18^ο το βλαχοχώρι τούτο γέννησε αγιογράφους και ότι

12. Για τα προεκτεθέντα, βλ. Γκούτος, *Κόνιτσα*, τ. 2011, 102, 103, 248, 250, 253-4, 257, *Καμαρούλιας*, ό.π. 198 επ. Για τον δεύτερο ιερομόναχο Λουσιώτη, βλ. Α. Δάρδας, *Τα μοναστήρια της μητροπόλεως Σισανίου και Σιατίστης*, 1993, 320. Ένας άλλος γραμματικός του Αλή πασά καταγόταν από το γειτονικό Μπορμποτσικό (Δ. Τσίγκαλος, *Το Επταχώρι*, 1979, 33).

τουλάχιστον μετά το 1800 πολλοί από τους άρρενες κατοίκους του γνώριζαν ανάγνωση, γραφή και αριθμητική, όπως άλλωστε συνέβαινε και σε άλλα βλαχοχώρια. Ο Φουρκιώτης Ανανίας το 1768 διητέλεσε δάσκαλος στο Ζουπάνι (όπως έγραψε ο γιος του) και το 1785 ηγούμενος σε μονή του Βοΐου. Υποθέτω ότι κατά τους αιώνες εκείνους η μονή Κλαδόρμης ήταν εστία γραμμάτων. Κατά τα έτη 1819-21, διητέλεσε δάσκαλος στο χωριό ο καταγόμενος από την Σταρίτσανη Παν. Χρηστίδης.¹³

Σταρίτσανη. Γύρω στο 1900 λεγόταν γι' αυτήν ότι ήταν δασκαλοχώρι μέχρι το 1850 και ότι στα παλιά χρόνια τα καταδικωκόμενα γράμματα κατέφυγαν εκεί. Γνωστότεροι χωριανοί δάσκαλοι της εξεταζόμενης περιόδου είναι οι εξής: Ο Χρήστος Παναγιώτης, γεννήθηκε το 1760 περίπου, συνόδευσε τον Κοσμά Αιτωλό σε άλλα χωριά το 1777 και έπειτα δίδαξε στην Σταρίτσανη και σε γειτονικά χωριά (Κεράσοβο, Γκρισιμπάνι κ.ά.). Παν. Καραλούλης (περίπου 1770-1840), σπούδασε και στα Γιάννενα, έγινε ιερέας, αλλά μετά το 1813 εμόναζε πλησίον του χωριού σε ησυχαστήριό του, στο οποίο edίδασκε την ημέρα νέους χωριανούς και την νύκτα φιλοξενούμενούς του νέους γειτονικών χωριών. Γεώργ. Τζούνης (περίπου 1780-1850), σπούδασε στα Γιάννενα και στην Κέρκυρα, δίδαξε στα Μπιτόλια, στην Αίγινα, στο Ναύπλιο, στην Σταρίτσανη, στην Κόνιτσα και στην Μόλισσα, στάλθηκε δε από τον Καποδίστρια για διαπραγματεύσεις στην Πετρούπολη, στο Λονδίνο και στο Παρίσι. Παν. Χρηστίδης (γενν. το 1800), σπούδασε στο χωριό του και στα Γιάννενα, δίδαξε στην Φούρκα (1819-21) και έπειτα έγινε γραμματικός του αρματολού Δήμου Τσέλιου. Σταριτσιώτης ήταν και ο αγιογράφος Δ. Αναστασίου, του οποίου γνωρίζουμε τρία ενυπόγραφα έργα των ετών 1822-24.¹⁴

13. Λαμπρίδης, *Περί των εν Ηπείρω...* Α' 1880, 59, Δάρδας, ό.π. 316, 320, Κ. Εξάρχου, *Η Φούρκα της Ηπείρου*, 1987, 196, 164, 160, Γ. Παπαβασιλειάδης, *Κόνιτσα*, τχ 47/1966.

14. Βλ. Γκαύτος, *Κόνιτσα*, τ. 2012, 252, 254.

Μόλιστα. Στην μονή που ιδρύθηκε το 1672 δίπλα στην τρίτη συνοικία του χωριού, πιθανολογώ ότι γινόταν και διδασκαλία των πρώτων γραμμάτων σε νέους του χωριού. Διότι από τις ακόλουθες πληροφορίες προκύπτει ότι τουλάχιστον μετά το 1780 ήσαν εγγράμματοι κάμποσοι χωριανοί: Σε βιβλία εκκλησιών του χωριού σημείωσαν τα ονόματά τους ο Φώτης δάσκαλος το 1878 και ο Αναστάσιος μαθηματικός το 1816. Δάσκαλος ήταν και ο χωριανός Χρ. Τσέρτος που γεννήθηκε το 1780. Στις τρεις συνοικίες και στην μονή, το 1813 υπηρετούσαν 13 ιερείς. Το 1812 ένας Μολιστινός κατέγραψε γιατροσόφια σε πολυσέλιδο τετράδιο. Σε έγγραφα των ετών 1828-50, υπέγραψαν 37 χωριανοί γεννηθέντες πριν από το 1820.¹⁵

Λιτονιαβίστα. Σε κάποια από τις τρεις μονές που υπήρχαν πλησίον της από τον 17^ο αιώνα, πιθανόν να παρέχονταν και γραμματικές γνώσεις. Το 1782 η μονή της Μεταμόρφωσης ερημώθηκε. Κατά τα έτη 1796-1801, στο χωριό λειτούργησε σχολείο με δάσκαλο καταγόμενο από το Μάζι.¹⁶

Γ. Περίοδος 1822-1874

Κατά την περίοδο αυτή, πολλά από τα μακρόχρονα χαρακτηριστικά του οθωμανικού κράτους μεταβλήθηκαν. Στην επαρχία Κόνιτσας, έγιναν διαδοχικές τροποποιήσεις στα όριά της τα διοικητικά και τα εκκλησιαστικά, στον θεσμό της διοίκησης των κοινοτήτων και στην φορολογία, ενώ ήσαν συχνές οι αυθαιρεσίες που διαπράττονταν από τοπάρχες, Αλβανούς οπλαρχηγούς, έμμισθους προστάτες, τσιφλικάδες και ληστές, ιδίως μέχρι το 1845, αυξήθηκαν δε προοδευτικά ο πληθυσμός, οι μεταναστεύσεις, τα εμβάσματα των μεταναστών και οι δωρεές τους προς τις γενέτειρές τους.¹⁷

15. Γκούτος, *Η επαρχία...* 98, 88, 91, ο ίδιος (επιμέλεια), *Μολιστινά*, 1983 165, ο ίδιος, «*Ηπειρ. Ημερολόγιο*», τ. 2012.

16. Ευθυμίου, *Κόνιτσα*, τχ. 67, 1967, Πέτσας - Σαραλής, *ό.π.* 79.

17. Γκούτος, *Η επαρχία...* 32-24, 39-40, 48, 52, 56, 95.

Ως προς την εκπαίδευση, μέχρι το 1834, όπως έγραψε σύγχρονος Κονιτσιώτης, η επαρχία Βελλάς και Κονίτσης «ου κακώς είχε, ποριζομένη μισθούς τινάς διδασκάλων εκ των εισοδημάτων του μοναστηρίου Βελλάς». Το 1866 ο Έλληνας πρόξενος Ιωαννίνων διαπίστωσε ότι «εξαιρέσει των ορεινών ποιμένων, το πλείστον σχεδόν των Ηπειρωτών χωρικών γνωρίζει να γράφη την Ελληνικήν (...), ελληνικά δε σχολεία υπάρχουν παντού ένθα αι κοινότητες είναι εις κατάστασιν να διατηρώσι ταύτα (...), δεν υπάρχει πτωχόν και άπορον χωρίον να μην έχη ένα άνθρωπον να συναθροίζη τα τέκνα εν τω νάρθηκι της εκκλησίας και να διδάσκη την ανάγνωσιν των ιερών προσευχών».¹⁸

Την κατάσταση της εκπαίδευσης στην επαρχία μας κατά την προκειμένη περίοδο σκιαγραφούν οι ακόλουθες πληροφορίες που μπόρεσα να συλλέξω.

Κόνιτσα. Το 1822 η προαναφερθείσα Ελληνική σχολή της Κάτω Κόνιτσας μεταστεγάσθηκε σε κτήριο που ανεγέρθηκε στην Άνω Κόνιτσα. Το 1874 ιδρύθηκε εδώ και παρθεναγωγείο, το οποίο όμως από το επόμενο έτος έπαυσε να λειτουργεί λόγω ελλείψεως πόρων. Στην Ελληνική σχολή δίδαξαν, μεταξύ άλλων, οι εξής: κατά τα έτη 1825-33 ο Κοσμάς Θεσπρωτός που ήταν ένας από τους καλύτερους μαθητές του Ψαλίδα, ιεροδιάκονος και λόγιος, έπειτα κάποιοι απόφοιτοι της Ζωσιμαίας και ακολούθως ο Χριστόδουλος Χατζής (περί το 1854), ο Νικ. Παντούλας, ικανός δάσκαλος (1869-74), και ο Γ. Παπαβασιλειάδης εκ Σταρίτσανης (1869-82, 1890-93). Στην Κάτω Κόνιτσα λειτούργησε δημοτικό σχολείο, επιχορηγούμενο από την μονή Στομίου (το 1869 τουλάχιστον). Οι εξής δύο χειρόγραφες σημειώσεις των ετών 1826 και 1835 υπονοούν μάλλον δασκάλους αυτού του σχολείου: «κεράσματα του διδασκάλου διά τα γράματα, γρόσια 30», «με τον δάσκαλο έκαμα παζάρι 50 γρόσια διά να με τελειώση και γραφή και αριθμηση». Στα ως άνω δύο εκπαιδευτήρια

18. Βλ. αντιστοίχως, Σούρλας, «Ηπειρ. Χρονικά», τ. 1929, 238, Μ. Κοκολάκης, Το ύστερο Γιαννιώτικο πασαλίκι, 2003, 464, 465.

σπούδαζαν και μουσουλμάνοι, αλλά το 1872 περίπου ιδρύθηκαν δύο σχολεία τους κατώτερα, ένα στην Κάτω και ένα στην Άνω Κόνιτσα.¹⁹

Βούρμπιανη. Το 1832 κατασκευάσθηκε στο χωριό κτήριο σχολείου. Μέχρι το 1880 δίδαξαν εκεί 5 δάσκαλοι καταγόμενοι ο πρώτος από τα Δολιανά (1832-56), οι δε άλλοι από το χωριό (1850-80). Μεταξύ των μαθητών που γεννήθηκαν μέχρι το 1850, τρεις έγιναν δικηγόροι και δύο αρχιτέκτονες. Κατά τα επόμενα 20 έτη, εξελίχθηκαν σε επιστήμονες άλλοι 12 μαθητές.²⁰

Πυρσόγιαννη. Κατά τα έτη 1845-75, στο σχολείο της δίδαξαν 6 δάσκαλοι, καταγόμενοι οι δύο από το χωριό, οι δε άλλοι από την Κόνιτσα, τους Χιονιάδες, την Σταρίτσανη και τα Δολιανά. Όμως μερικοί χωριανοί μαθητές των ετών 1850-60 φοιτούσαν στο σχολείο των Χιονιάδων. Τότε αναδείχθηκαν οι πρώτοι χωριανοί επιστήμονες, που ήταν: 3 γιατροί, 2 δικηγόροι, 4 δάσκαλοι, 3 τραπεζίτες.²¹

Χιονιάδες. Το σχολείο του χωριού στεγαζόταν σε χώρο της εκκλησίας μέχρι το 1858, οπότε οικοδομήθηκε διδακτήριο. Κατά τα έτη 1826-78, υπηρέτησαν 9 δάσκαλοι, εκ των οποίων 7 είχαν φοιτήσει σε σχολές των Ιωαννίνων, edίδασκαν δε και την ελληνική

19. Αραβαντινός, *Ιστορία της παιδείας...* 128-9, Λαμπρίδης, *Περί των εν Ηπείρω...* Β, 186, Α59, 133, 150, Γκούτος, *Κοσμάς Θεσπρωτός και Καρπενήσι*, εις Κ. Κουτσουκίη (επιμέλεια) *Η Ευρυτανία στις περιγραφές Ελλήνων και ξένων περιηγητών*, 2008, 356, εφημ. «Νεολόγος» 24, 5.1.1874-75, Ευθυμίου, *Σελίδες από την ιστορία της Κόνιτσας*, 65-67, 82, 153, 74-75, ο ίδιος, *Κόνιτσα*, τχ. 81, 1969. Η κληροδοσία του Ζ. Καραπάνου για την σχολή (1828) ακυρώθηκε. Στον Νεολόγο της 19/31.8.1869 γράφτηκε: «Η Κόνιτσα, καίτοι συμνύνεται επί παραγωγή τέκνων διαπρεπόντων εν τη αλλοδαπή, εν τούτοις τα δύο άπερ έχει σχολεία, ελληνικόν και αλληλοδιδασκτικόν, συντηρούνται εκ της ασθενοῦς εισφοράς των πολιτών και της γενναίας συνδρομής του μουσοτραφούς ημών ποιμενάρχου». Μουσουλμανικά σχολεία άρχισαν να ιδρύονται στην Ήπειρο την δεκαετία του 1880, κατά δε το 1900 υπήρχαν: δημοτικά 180, σχολαρχεία 14, γυμνάσια 2 (N. Clayes, *Οι απαρχές του Αλβανικού εθνικισμού*, 2009, 206, 129, 115).

20. Ευθυμίου, *Η Βούρμπιανη...* 92-97, 218-220.

21. Γκούτος, *Κόνιτσα*, τ. 2012, 390.

γραμματεία. Στο σχολείο προσέρχονταν μαθητές και από γειτονικά χωριά. Από τους χωριανούς μαθητές, τρεις έγιναν δάσκαλοι και ένας ηγούμενος μονής.

Λισκάτσι. Το σχολείο του στεγαζόταν αρχικά στον γυναικωνίτη της εκκλησίας, έπειτα δε στο αμιλικό. Κατά την περίοδο 1829-75, δίδαξαν δύο κυρίως δάσκαλοι: ένας Χιονιαδίτης που αποφοίτησε το 1818 από την Μπαλαναία και ένας μαθητής του Λισκασιίτης που γεννήθηκε το 1840 και σπούδασε στην Ζωσιμαία.²²

Μόλιστα. Μεταξύ των δασκάλων που δίδαξαν στα σχολεία των τριών συνοικιών, γνωρίζομε 5 χωριανούς, έναν Σταριτσιιώτη και έναν Γκρισμπανίτη. Με την περιουσία του, που είχε στο Βουκουρέστι ένας χωριανός και που κληροδότησε στην Μεσαριά το 1846, χρηματοδοτήθηκε αργότερα η λειτουργία σχολείου της.

Το σχολείο του Γανναδιού στεγαζόταν από το 1864 στο αμιλικό και από το 1878 στην Σπυριδώνειο σχολή, ενώ από το 1872 τουλάχιστον είχε δύο δασκάλους, έναν «αλληλοθιδάκτη» και έναν «ελληνικό».²³

Οστανίτσα. Κατά τα έτη 1828, 1831 και 1863, το Πατριαρχείο υπέδειξε στις μονές Γκούρας και Μολυβδοσκεπάστη να συστήσουν κοινό σχολείο, αλλά η δεύτερη αδράνησε. Η μονή Γκούρας το 1830 μεσολοτούσε δάσκαλο που δίδασκε εντός του χώρου της, κατά δε το 1840 έλαβε εντολή από το Πατριαρχείο να χρηματοδοτεί το σχολείο της Οστανίτσας. Το 1873 ο χωριανός αρχιμανδρίτης Ιωάννικιος κληροδότησε χρήματα για την σύσταση παρθεναγωγείου, αλλά ο ανειψιός του έδωσε μόνον ένα μέρος τους για την λειτουργία του σχολείου.²⁴

Αναφορικά με τα άλλα χωριά της επαρχίας μας, γνωρίζομε ότι τουλάχιστον τα εξής 11 είχαν κοινά σχολεία στην περίοδο 1850-70 ή

22. Γ. Παΐσιος, «Ηπειρ. Εστία», τ. 1965, 797 επ., Τ. Χρήστου, Ασημοχώρι Κόνιτσας, 2001, 228, 239, 248.

23. Γκούτος, *Η επαρχία...* 97, 139.

24. Δήμου, *ό.π.* 163-165, 61, 55, 97.

σε κάποια από τα έτη της (που σημειώνονται εντός παρενθέσεων): Γκρισμπάνι (1850-60), Λιτονιάβιστα (1854), Φούρκα (1855), Καβάσιλα (1856, 1868), Πλάβαλη (1855), Τούρνοβο (1858, 1868), Πάδες (1863), Ζέρμα (1864-67), Βράνιστα (1869), Σταρίτσανη (1870). Η εφημερίδα «Ιωάννινα» έγραψε το 1871 ότι τα σχολεία 17 χωριών του καζά Κόνιτσας επιχορηγούνται από εκκλησίες ή μονές.²⁵

Το 1873 ο Ηπειρωτικός Φιλολογικός Σύλλογος Κων/πόλεως, ανέφερε στην επετηρίδα του, βάσει πληροφοριών που έλαβε από Κονιτσιώτες, ότι στην Κόνιτσα λειτουργούν τρία σχολεία, Ελληνικό, δημοτικό και «κοινόν ή ατελές γραμματοδιδασκαλείον» και ότι από τα 40 γύρω χωριά τα μεν 10 έχουν δημοτικά σχολεία, τα δε άλλα έχουν κοινά σχολεία. Όμως, οι πληροφορίες αυτές αφορούσαν μάλλον σε έτη προγενέστερα του 1870, διότι δεν συνάδουν με τις ακόλουθες αναλυτικές πληροφορίες που δημοσιεύθηκαν από τον ίδιο Σύλλογο και που αφορούν στο 1874: Σχολεία Ελληνικά λειτουργούν στην Κόνιτσα (η οποία έχει και δύο αλληλοδιδασκτικά, μαθητές δε 168 συνολικώς), καθώς και στην Μόλιστα (η οποία έχει και τρία αλληλοδιδασκτικά, μαθητές δε 95 συνολικώς). Σχολεία Ελληνοαλληλοδιδασκτικά έχουν τα εξής 6 χωριά: Χιονιάδες, Πληκάτι, Πυρσόγιαννη, Σταρίτσανη, Παλιοσέλι, Πάδες. Σχολεία αλληλοδιδασκτικά έχουν τα εξής 9 χωριά: Οστανίτσα, Στράτσιανη, Λισκάτσι, Τούρνοβο, Ντέντσικο, Βούρμπιανη, Καστάνιανη, Φούρκα, Γκρισμπάνι. Σχολεία κοινά έχουν τα εξής 14 χωριά: Διπαλίτσα, Καβάσιλα, Ζέλιστα, Πλάβαλη, Ίσβορος, Σέλτση, Ζέρμα, Κάντσικο, Κεράσοβο, Αρμάτοβο, Μπριάζα, Κορτίνιστα, Πεκλάρι, Λιτονιάβιστα. Παρθεναγωγεία δεν υπάρχουν στον καζά. Τα εξής 15 χωριά δεν έχουν σχολεία: Φετόκο, Λούψικο, Μπλίσδιανη, Βράνιστα, Μπιλθούκι, Δερβένι, Πυροβίτσικα, Μελισσόπετρα, Μπο-

25. Βλ. Γκούτος, *Κόνιτσα*, τ. 2011, 188, 417, τ. 2012, 94, 166 και την εκεί βιβλιογραφία, Λαμπρίδης, *ό.π.* Α', 59, 149, τ. Β', 190-191, Ευθυμίου, *Κόνιτσα*, τχ 108-110, 1971. Το 1869 η Γενική Διοίκηση Ηπείρου έστειλε στην Κόνιτσα τα εξής βιβλία για να δοθούν δωρεάν στους μαθητές των σχολείων του καζά: Αλφαβητάρια 300, Αναγνωσματάρια της αραβικής 200, Κατηχήσεις 100, εγχειρίδια Ηθικής 50, Γραμματικές τουρκοπερσικές 50, εγχειρίδια Περσικά 50 (Ευθυμίου, *Κόνιτσα*, τχ. 89-90, 1969).

γοντσικό, Σανοβό, Μάζι, Κουτσούφλιανη, Γορίτσα, Αλποχώρι, Αμάρι.²⁶

Από τα 29 χωριά που δεν είχαν σχολείο ή που είχαν μόνον κοινό σχολείο, τα 26 κατέχονταν από τσιφλικάδες.²⁷

Δ. Περίοδος 1875-1913

Κατ' αυτήν, οι οθωμανικές Αρχές συμπεριφέρονταν στους χριστιανούς πολύ σκληρότερα πλέον, ενώ ανέχονταν την προπαγάνδα και τις προκλήσεις των Αλβανών εθνικιστών και των Ρουμάνων πρακτόρων. Οι ληστείες πολλαπλασιάσθηκαν και η οικονομική κρίση στην Ελλάδα το 1897 εξημίωσε και τα κεφάλαια που είχαν κατατεθεί από ομογενείς στις εκεί τράπεζες και προορίζονταν για αγαθοεργίες στην επαρχία μας.²⁸

Ωστόσο, τα εκπαιδευτήρια αυξήθηκαν και βελτιώθηκαν, με την βοήθεια και των φιλεκπαιδευτικών συλλόγων που ιδρύθηκαν αφ' ενός από Έλληνες ή Ηπειρώτες στην Πόλη και στην Αθήνα, αφ' ετέρου δε από απόδημους της επαρχίας μας, όπως ήσαν εκείνοι που τους συγκρότησαν: οι Βουρμπανίτες στην Αθήνα (1883) και στην Αβησσυνία (1910), οι Κονιτσιώτες στην Αθήνα (1898), οι Φουρκιώτες στην Αμερική (1905), οι Σελτσιώτες στην Αθήνα και στο Σουδάν (1906), οι Καντσιώτες στην Αμερική (1907), οι Πυρσογιαννίτες στην Αμερική, (1908), στην Αθήνα και στο Μεσολόγγι (1912), οι

26. Βλ. τις Επετηρίδες του εν λόγω συλλόγου, εκδοθείσες κατά τα έτη 1873 και 1875, σελ. 65 και σελ. 139, 190 επ., 223 επ. αντιστοίχως.

27. Βλ. Γκούτος, *Η επαρχία...* 40.

28. Βλ. Λυμπερόπουλος, ό.π. 63-64, 97, Σ. Γκατσόπουλος, *Κόνιτσα*, τχ 69/1968 επ., εφημ. «Φωνή της Ηπείρου» 2.1.1898 (*Κόνιτσα*, τ. 2008, 147). Οι δάσκαλοι που προμηθεύονταν εφημερίδες από την Ελλάδα ελέγχονταν από την αστυνομία (βλ. *Κόνιτσα*, τ. 2007, 408, τ. 2002, 95, τ. 2010, 109). Επειδή στην αυλόπορτα του σχολείου του Γανναδιού καθόταν αστυνομικός, οι μαθητές τραγουδούσαν εθνικά τραγούδια μόνον όταν πήγαιναν εκδρομές (Γκούτος, *Μολιστινά*, 1983, 26, πρβλ. για το Παλιοσέλι, Η. Παπαζήσης, *Κόνιτσα*, τ. 1989, 187).

Καστανιανίτες στην Αμερική (1909). Στον εκσυγχρονισμό της εκπαίδευσης συνετέλεσαν καθοριστικά και οι αποφάσεις που έλαβε το πρώτο συνέδριο δασκάλων της Ηπείρου στα Γιάννενα το 1875, αναφορικά με τα μαθήματα, τα βιβλία, την διαβάθμιση των εκπαιδευτηρίων και την μέθοδο διδασκαλίας.²⁹

Από επιτόπια έρευνα που διενήργησε κάποιος Ηπειρώτης για τα εκπαιδευτήρια που λειτουργούσαν στην Ήπειρο το 1899, αντλούμε τις ακόλουθες σχετικές πληροφορίες για 35 οικισμούς της επαρχίας μας: Ελληνικά σχολεία υπήρχαν στους εξής 6 οικισμούς: Κόνιτσα, Μόλιστα, Πυρσόγιαννη, Βούρμπιανη, Φούρκα (μονοτάξιο), Οστανίτσα. Δημοτικά σχολεία είχαν οι εξής 19 οικισμοί: Κόνιτσα, Οστανίτσα, Μπογοντσικό, Διπαλίτσα, Ίσβορος, Στράτσιανη, Χιουμάδες, Λισκάτσι, Τούρνοβο, Βούρμπιανη, Σέλτση, Πυρσόγιαννη, Φούρκα, Κεράσοβο, Σταρίτσανη, Μόλιστα, Γκρισιμπάνι, Παλιοσέλι, Πάδες. Γραμματοδιδασκαλεία είχαν οι εξής 9 οικισμοί: Κόνιτσα, Μάζι, Σανοβό, Καβάσιλα, Ζέλιστα, Πληκάτι, Ζέρμα, Αρμάτοβο, Μπριάζα. Παρθεναγωγεία υπήρχαν στους εξής 5 οικισμούς: Κόνιτσα, Οστανίτσα, Βούρμπιανη, Μόλιστα, Παλιοσέλι. Δεν υπήρχαν εκπαιδευτήρια στα εξής 7 χωριά: Λιπνιάβιστα, Γορίτσα, Κορτίνιστα, Βράνιστα, Πλάβαλη, Καστάνιανη, Κάντσικο.³⁰

Το 1907 ο Έλληνας πρόξενος των Ιωαννίνων έγραψε, βάσει πληροφοριών που συνέλεξε, ότι σε 32 οικισμούς της επαρχίας μας λειτουργούσαν: σχολαρχεία πλήρη 4, δημοτικά σχολεία 16, γραμματοδιδασκαλεία 6, παρθεναγωγεία 6, ότι οι διδασκόμενοι ήσαν 1244 συνολικώς (μαθητές 953, μαθήτριες 291), οι δάσκαλοι 30, οι δασκάλες 6 και ότι σε 10 από τους 32 οικισμούς δεν υπήρχαν σχολεία.³¹

29. Βλ. Μ. Σακελλαρίου, ό.π. 306, 307, Δήμος Μαστοροχωρών, Μαστοροχώρια, 2005, 115, Κόνιτσα, τ. 2008, 147, τ. 2011, 323.

30. Αθην. εφημ. «Αγών», φ. της 11.2.1900 και φ. της 11.7.1903. Παρέλειψε 11 μικρά χωριά.

31. Χ. Ανδρεάδης, *Εχθέςεις προξενικές...* 2010, 273-274. Η αθην. εφημ. «Ο Πύρρος» έγραψε την 26.6.1907 ότι στην επαρχία Κόνιτσας διαλάμπουν ως φωτεινοί

Ειδικές πληροφορίες θα παραθέσω μόνον για τα εκπαιδευτήρια των εξής 4 οικισμών, επειδή τα σχετικά δημοσιεύματα που μπόρεσα να προσεγγίσω αναφέρονται κυρίως σε αυτά.

Κόνιτσα. Η εξατάξια Ελληνική σχολή της διαιρέθηκε το 1890 αφ' ενός σε τριτάξιο σχολαρχείο, αφ' ετέρου σε τετρατάξιο δημοτικό και σε νηπιαγωγείο, κατά δε το 1904 μετονομάσθηκε σε Αστική σχολή. Διευθυντής διετέλεσε κατά το πλείστον ο Νικ. Παπακώστας (1876-79, 1890-1926), ο οποίος καταγόταν από το Πεκλάρι, ήταν «ευρυμαθής» και φρόντισε να συγκροτηθεί βιβλιοθήκη. Με δωρεά του απόδημου Κονιτσιώτη Δημ. Δερδέκη, το 1882 ιδρύθηκε νηπιαγωγείο, στο οποίο προσέρχονταν και κορίτσια. Από το 1893, τα κορίτσια φοιτούσαν πλέον και στο δημοτικό σχολείο, μέχρι το 1902, οπότε ιδρύθηκε παρθεναγωγείο, το οποίο το 1905 έγινε και νηπιαγωγείο. Στην Κάτω Κόνιτσα λειτουργούσε δημοτικό σχολείο και, από το 1905, νηπιοπαρθεναγωγείο. Τα εκπαιδευτήρια τα χρηματοδοτούσαν η εκκλησία, ιδιώτες δωρητές και η βραχύβια Φιλεκπαιδευτική Αδελφότης Κονίτσης. Το 1900 γράφτηκε ότι η Κόνιτσα «θα ηδύνατο να διεκδικήσει προς τα Ιωάννινα την τιμήν να αποβή λαμπρότερα ίσως εστία των ελληνικών γραμμάτων, αν ευπορώτεροι ήσαν οι κάτοικοι αυτής τε και της περιοικίδος».³²

Μόλιστα. Από το 1872 λειτουργούσε στο Γανναδιό Ελληνικό σχολείο, αρχικά με δύο τάξεις και έναν δάσκαλο, ακολούθως δε με 3-4 τάξεις και δύο δασκάλους, ενώ οι μαθητές ήσαν συνήθως περισσότεροι των 70, μερικοί δε κατάγονταν από γειτονικά χωριά. Ήταν το «μεγαλύτερον δημόσιον καθίδρυμα της επαρχίας», είχε καλή βιβλιοθήκη και χορηγούσε δωρεάν στους μαθητές σχολικά είδη (όταν

αστέρες «αστικά τινές και ελληνικά σχολαί, ικαναί δε δημοτικά και παρθεναγωγεία, στερείται όμως ηλίου, ούτως ειπείν, όπως αποτελέση πλήρες ηλιακόν σύστημα καταυγάζον χώραν γνησίως ελληνικήν».

32. Ευθυμίου, *Σελίδες...* 65, επ., εφημ. «Αγών» 11.2.1900. Για τον δάσκαλο Ν. Παπακώστα βλ. Γκούτος, *Κόνιτσα*, τ. 2004, 111. Ο Τ. Παπαδημούλης (*Η Κόνιτσα που έσβησε*, 1972, 51) κατέγραψε 23 Κονιτσιώτες που σπούδασαν τότε σε πανεπιστήμια.

δε αυτά δεν χορηγήθηκαν πρόσκαιρα εξ αιτίας διαχειριστικής ανωμαλίας, οι μαθητές εξεγέρθηκαν). Μέχρι το 1911, 8 από τους αποφοίτους Μολιστινούς σπούδασαν στην Ζωσιμαία. Από το 1888 λειτούργησε και παρθεναγωγείο με 4 τάξεις, δύο δασκάλες και 20 συνήθως μαθήτριες. Για τα εκπαιδευτήρια αυτά και για άλλα αγαθοεργήματα, κληροδότησε περιουσία το 1845 χωριανός που ευδοκίμησε στην Βλαχιά. Σε εκάστη από τις τρεις συνοικίες λειτούργησε και δημοτικό σχολείο, στην δε Μεσαριά και παρθεναγωγείο που έπειτα έγινε νηπιαγωγείο.³³

Βούρμπιανη. Η Φιλεκπαιδευτική Αδελφότης που συστήθηκε στο χωριό το 1876 επανασυστήθηκε στην Αθήνα το 1883 και φρόντισε να κατασκευασθεί κτήριο, στο οποίο λειτούργησαν: αρρεναγωγείο από το 1888, παρθεναγωγείο από το 1890 και οικοτροφείο από το 1907.

Το αρρεναγωγείο είχε 4 τάξεις δημοτικού και 2 τάξεις Ελληνικού σχολείου, οι οποίες από το 1901 έγιναν 3. Το 1895 οι μαθητές στο Ελληνικό ήσαν 16, στο δημοτικό 80 και στο παρθεναγωγείο 40. Το 1906 δίδαξε στο Ελληνικό ο Γ. Χατζής-Πελερρέν.³⁴

Φούρκα. Από το 1890 περίπου, το διδακτήριο του χωριού είχε 4 τάξεις δημοτικού και μία τάξη Ελληνικού σχολείου και δάσκαλο χωριανό, απόφοιτο της Ζωσιμαίας, αμειβόμενο με 25 λίρες ετησίως, οι δε μαθητές το 1895 ήσαν 115. Κατά το ίδιο έτος, δύο χωριανοί ρουμανοδιδάσκαλοι κατέλαβαν αίθουσα του διδακτηρίου και δίδασκαν σε 8 συγγενείς τους μαθητές. Ακολούθως λειτούργησε παρθεναγωγείο, οι δε δάσκαλοι έγιναν 4. Κατά την εξεταζόμενη περίοδο, οι 8 από τους 16 δασκάλους ήσαν Φουρκιώτες, άλλοι δε 21 Φουρκιώτες δάσκαλοι δίδαξαν σε άλλα σχολεία.³⁵

33. Βλ. Γκούτος, *Η επαρχία...* 143-154, 97-98, ο ίδιος *Μολιστινά* 25-27, 50-41, 56-58, 72-74.

34. Ευθυμίου, *Η Βούρμπιανη...* 230, 246, 253-268, 388, 404, 412.

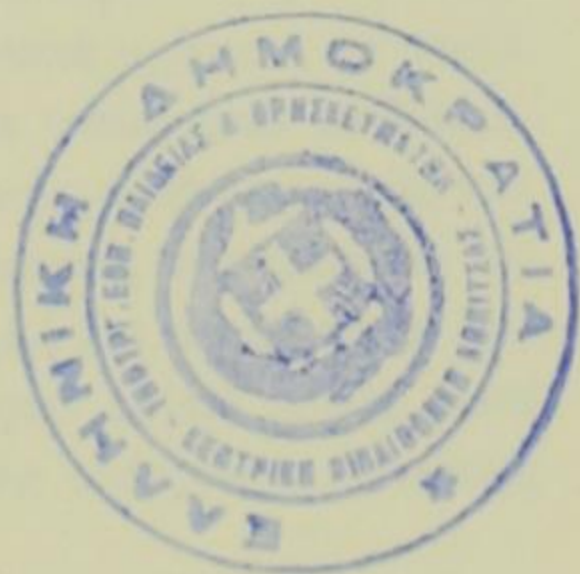
35. Χ. Εξάρχου, *ό.π.* 164, 168, 174, 179-180, «Φωνή της Ηπείρου», φ. της 10.11.1895.

Το 1912 γράφτηκε ότι «δεν υπάρχει χωρίον της Κονίτσης, το οποίον να στερείται Δημοτικού ή και Ελληνικού Σχολείου, τοσαύτην δε αγάπην ήδη αισθάνονται προς τα γράμματα οι ακραιφνείς ούτοι Έλληνες, ώστε πλείστοι κατ' έτος εύποροι επιδίδονται εις ανωτέρας σπουδάς και βλέπομεν να περικοσμεείται η επαρχία από διαφόρους επιστήμονας».³⁶ Πραγματικά, κατά τα ύστερα 20 έτη, αύξήθηκαν προοδευτικά οι καταγόμενοι από την επαρχία μας που σταδιοδρόμησαν είτε στις επιστήμες, είτε στις δημόσιες υπηρεσίες, στο εμπόριο ή σε άλλους τομείς. Όμως, δεν έχει εξακριβωθεί ποιοι από αυτούς είχαν σπουδάσει σε εκπαιδευτήρια της επαρχίας μας, παρά μόνον για λίγους, όπως είναι ο Πατριάρχης Αθηναγόρας (φοίτησε κυρίως στο νηπιαγωγείο, στο δημοτικό και στο σχολαρχείο της Κόνιτσας)³⁷, ο στρατηγός Σωκ. Δημάρατος, ο παιδαγωγός Ευρ. Σούφλας, ο ιερέας και αυτοδίδακτος ιστοριοδίφης Γ. Παΐσιος, οι βουλευτές Παν. Φλώρος, Κων. Φρόντζος και μερικοί άλλοι.

36. Β. Τζαλόπουλος, «Ηπειρωτικόν Ημερολόγιον η Νέα Ελλάς», 1913, 131.

37. Ι. Αναστασίου, Αθηναγόρας... 1976, 78-83.

ημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσο

Νικόλαος Α. Αναστασόπουλος

Η Κόνιτσα: κοινωνία, οικονομία, πολιτισμός. Τα δεδομένα κατά τον Μεσοπόλεμο

Η εισδοχή της Κόνιτσας και της ευρύτερης περιοχής στο Ελληνικό Κράτος, στις 24 Φεβρουαρίου του 1913, σηματοδότησε αφενός την μετάβαση από το Οθωμανικό καθεστώς στο Εθνικό κράτος και αφετέρου συνέβαλε στην διαμόρφωση ενός κοινωνικού, οικονομικού και εν γένει πολιτισμικού μετασχηματισμού, κάτω από το πρίσμα της ιστορικής εξέλιξης καθώς και των ιδίων των συγκυριών, που έλαβαν χώρα. Βεβαίως, κατά την συγκεκριμένη περίοδο η ορεινή Ήπειρος εξακολούθησε να διατηρεί τα παραδοσιακά σχήματα, τα στερεότυπα και τις σταθερές του 19ου αιώνα, οι οποίες ήσαν συνδεδεμένες, περισσότερο, με τις δομές μίας αγροτικής, προβιομηχανικής κοινωνίας. Ωστόσο, με την πτώση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και με την σταδιακή διείσδυση του καπιταλισμού και παραπλήσιων κοινωνικοπολιτικών λειτουργιών, παρατηρήθηκαν βαθιές ρήξεις, κατά την δεκαετία του 1920 και του 1930, στις υπάρχουσες κοινωνικές δομές¹.

---

1. Βασίλης Γ. Νιτσιάκος, *Παραδοσιακές κοινωνικές δομές*, Αθήνα 1993, σ. 57.

Η περίπτωση της ορεινής Ηπείρου, και εν προκειμένω της Κονίτσας, αντικατόπτρισε, εν πολλοίς, την κοινωνική και οικονομική ρευστότητα των προηγούμενων ετών. Σε ό,τι αφορά, ιδιαιτέρως στην υπό διερεύνηση περιοχή, τα κληρονομημένα από την Οθωμανική περίοδο χαρακτηριστικά αδυνατούσαν να παρακολουθήσουν τις αλλαγές στα κοινωνικοοικονομικά σχήματα κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου². Από άλλη άποψη, σε συνάφεια, όμως, με τα προαναφερθέντα, υπογραμμίζουμε και τις δυσκολίες ενσωμάτωσης της Ηπείρου στον εθνικό κορμό, κυρίως στο επίπεδο επιβολής και καθιέρωσης της ελληνικής νομοθεσίας και περαιτέρω της κρατικής οργάνωσης³.

Επιπλέον, μία σειρά παραγόντων, πολιτικής και οικονομικής κυρίως, αστάθειας της Μεσοπολεμικής εποχής, όπως οι πολιτικές ή πολεμικές συγκρούσεις, οι πολιτειακές αλλαγές, η Μικρασιατική Καταστροφή, η ανταλλαγή των πληθυσμών, η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου και ο ασφυκτικός κλοιός της κλειστής ορεινής αγροτικής οικονομίας υποδαύλισαν κάθε είδους κρίση στην λειτουργία των θεσμών, ευνόησαν την κοινωνική αστάθεια, προκάλεσαν μεταβολές στα χαρακτηριστικά του χώρου ή στην κοινωνική συγκρότηση και τελικώς μετασχημάτισαν την τοπική κοινωνία⁴. Με άλλα λόγια, ένα νέο

2. Τα κληρονομημένα από το οθωμανικό καθεστώς δεδομένα, τα οποία αφορούσαν εν πολλοίς και το φαινόμενο της ληστείας, διήρκησαν έως την δεκαετία του 1930 (Γ. Β. Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους, 1830-1920*, τόμ. Α', Αθήνα 2006, σ. 219, Τάσος Βουρνάς, *Η ληστοκρατία σαν πρόβλημα των πρώτων φάσεων του ελεύθερου εθνικού μας βίου*, Αθήνα 1960, σ. 7, Στάθης Δαμιανάκος, *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός*, Αθήνα, 1997, σ. 75).

3. Ελευθερία Ι. Νικολαΐδου, «Η οργάνωση του κράτους στην απελευθερωμένη Ήπειρο (1913-1914)», *Δωδώνη*, τόμ. ΙΣΤ, τεύχ. 1, Ιωάννινα 1987, σ. (13) 509-(16) 512.

4. Mark Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του μεσοπολέμου*, (μτφ. Σπύρος Μαρκέτος), Αθήνα 2002, σσ. 66-77, 86, 159-193, Κώστας Κωστής, *Αγροτική οικονομία και Γεωργική Τράπεζα, Όψεις της ελληνικής οικονομίας στο Μεσοπόλεμο (1919 - 1928)*, Αθήνα 1987, σσ. 31-59, 83, 108-109, 137-138 και Νίκος Μουζέλης, *Οικονομία και κράτος την εποχή του Βενιζέλου, Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Αθήνα 1980, σ. 9, Χρήστος Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη, η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία 1830-1940*, Αθήνα 1993, σσ. 303-308, Κωνσταντίνος Βεργόπουλος, «Η ελληνική οικονομία από το 1926 ως το 1935»,

τοπίο άρχισε να εμφανίζεται στον αγροτικό χώρο της επαρχίας και παράλληλα η οικονομία της περιοχής σημείωσε μεταβολές, στηριζόμενη ωστόσο, κατ' εξοχήν, στην κτηνοτροφία, με την κινούμενή της μορφή⁵. Αναλόγως, σημειώθηκε αισθητή δημογραφική μεταβολή, με την αναμενόμενη σχετική πληθυσμιακή ελάττωση, ενώ οι παραδοσιακές οικονομικές δομές και οι αγροτικές δραστηριότητες οδηγήθηκαν με το πέρασμα των ετών στη συρρίκνωση.

Στο σημείο, πάντως, αυτό, για κάποια εναργέστερη εικόνα ως προς την διαδικασία των κοινωνικών μεταβολών, καλούμαστε να προσεγγίσουμε, εν τάχει, τον ίδιο τον γεωγραφικό χώρο της περιοχής. Αναμφισβήτητα, συνυπολογίζουμε στην επιχειρούμενη πραγματευσή μας την ορεινή της φυσιογνωμία⁶. Η περιοχή της Κόνιτσας, περιτοιχιζόμενη από τα μεγαλύτερα σε ύψος βουνά της Πίνδου, ευρισκόμενη, ασφαλώς, και κατά την Μεσοπολεμική περίοδο πέραν των βασικών αξόνων ανάπτυξης αστικού τύπου. Εκ των πραγμάτων, συνεπώς, τα κοινωνικά χαρακτηριστικά του διαμορφώθηκαν στον χώρο, εξελίχθηκαν αναπόφευκτα με βάση την διαλεκτική σχέση του ορεινού περιγύρου και της τοπικής κοινωνίας⁷.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμ. ΙΕ, Αθήνα 2000, σσ. 327-342, Μαργαρίτα Δρίτσα, Βιομηχανία και Τράπεζες στην Ελλάδα του μεσοπολέμου, Αθήνα 1990, σ. 304-306, Ζωής Ρήγγος, Τα κρίσιμα χρόνια, τόμ. Α, 1922-1935, Αθήνα 1995, σσ. 33-34, Νίκος Γ. Σβορώνος, Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας, Αθήνα 1994, σσ. 122-126 και Γεώργιος Ασπρέας, Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδας 1821-1921, τόμ. Β (1865- 1900), Αθήνα 1923, σ. 39.

5. Μαργαρίτα Δρίτσα, Βιομηχανία και Τράπεζες στην Ελλάδα του μεσοπολέμου, ό.π., σ. 304-311 και Κώστας Κόμης, Νησιωτικά, Πληθυσμιακές μετακινήσεις, δημογραφικές ανακατατάξεις και οικονομικές διαμορφώσεις. Από την οθωμανική περίοδο στον 20ό αιώνα, Ιωάννινα 2004, σσ. 88-89.

6. Βασίλης Νιτσιάκος, «Η επαρχία Κόνιτσας. Ο χώρος, οι επικοινωνίες: Το εδώ και το άλλο», *Η Κόνιτσα και τα χωριά της, Πολιτισμού Ανατομή* (επιμ. Βασίλης Νιτσιάκος), Γιάννινα 2008, σσ. 19-22 και Γιάννης Λιμπερόπουλος, *Κόνιτσα, Ιστορία και πολιτισμός, χρέος στον τόπο μου, Β' ενιαία έκδοση, έκδοση Δήμου Κόνιτσας* 2004, σσ. 133-141.

7. Robert Pichler, «Ανοικτές ή κλειστές; Το περιβάλλον, η οικονομία και η κοινωνική οργάνωση των ορεινών κοινοτήτων στη βόρεια και νότια Αλβανία κατά το πρώ-

Λαμβάνοντας ως προϋπόθεση το τελευταίο δεδομένο, συνεχίζουμε με μία παραπλήσια διάσταση των εξεταζομένων στοιχείων, διεισδύοντας την προσοχή μας στην τοπική αγροτική οικονομία κατά την εν λόγω περίοδο. Ευρύτερα, το σύνολο του αγροτικού πληθυσμού της χώρας κατά τον Μεσοπόλεμο αντιμετώπιζε προβλήματα, τα οποία οφείλονταν σε δομικά χαρακτηριστικά της εθνικής αγροτικής οικονομίας⁸. Ως αναμενόμενο, η ορεινή αγροτική οικονομία της Κόνιτσας δεν πορεύθηκε ανεξάρτητα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον, σχετικώς, παρουσιάζει η αναδιάρθρωση της γεωργικής γης στο πλαίσιο της Αγροτικής μεταρρύθμισης κατά την δεκαετία του 1910. Ειδικότερα, η απαλλοτρίωση της γης των τσιφλικιών υπέρ των ακτημόνων αγροτών και η ακόλουθη αποκατάστασή τους σε δικά τους κτήματα, δεν κατόρθωσε να επιτύχει τη συγκράτηση του αγροτικού πληθυσμού στην περιοχή και οδήγησε στην συρρίκνωση της γεωργικής καλλιέργειας και ανάπτυξης⁹. Κατά κάποιον τρόπο, δηλαδή, η διανομή των τσιφλικιών αφαίρεσε από τον πληθυσμό της περιοχής τη δυνατότητα να συμπληρώνει το εισόδημά του από την εποχική απασχόληση του στα τσιφλίκια. Επιπροσθέτως, ως σημειωθεί ότι, η διανομή της τσιφλικοποιημένης γης στους αγρότες περιόρισε αφενός την εκτατική καλλιέργεια που χαρακτήριζε το τσιφλίκι και αφετέρου είχε σημαντικό αρνητικό αντίκτυπο και στην κτηνοτροφία. Εκτός αυτών, και

το μισό του εικοστού αιώνα», *Ο ορεινός χώρος της Βαλκανικής, συγκρότηση και Μετασχηματισμοί* (επιμ. Β. Νιτσιάκος - Χ. Κασίμης), Δήμος Κόνιτσας 2000, σσ. 88-89.

8. Σωκράτης Δ. Πετμεζάς, «Η αγροτική οικονομία», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, ο Μεσοπόλεμος 1922-1940* (επίμ. Χρήστος Χατζηιωσήφ), τόμ. Β μέρος 1ο, Αθήνα 2002, σσ. 189-207 και Κώστας Κωστής, «Αγροτική Μεταρρύθμιση και οικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα, 1917-1940», *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός* (επιμ. Γ. Μαυρογορδάτος, Χρ. Χατζηιωσήφ), Ηράκλειο 1988, σσ. 149-157.

9. Βασίλης Νιτσιάκος, «Η ημι-νομαδική κτηνοτροφική κοινότητα στην Ήπειρο: σχέσεις παραγωγής και κοινωνική συγκρότηση», *Ήπειρος, Κοινωνία - Οικονομία 15ος-20ός αι.*, Γιάννινα 1987, σσ. 277-288 και Βασίλης Νιτσιάκος, «Η επαρχία Κόνιτσας. Ο χώρος, οι επικοινωνίες: Το εδώ και το αλλού», *Η Κόνιτσα και τα χωριά της, Πολιτισμού Ανατομή* (επιμ. Βασίλης Νιτσιάκος), ό.π, σσ. 32-33.

ως κατακλείδα του ζητήματος της κρίσης στον τομέα της γεωργίας, σημειώνουμε και τα αποτελέσματα στον χώρο μετά την υπογραφή της Συνθήκης των Αθηνών στις 14 Νοεμβρίου του 1913¹⁰. Σύμφωνα με αυτή προβλεπόταν η διατήρηση της ακίνητης περιουσίας για τους μουσουλμάνους, γεγονός το οποίο προκάλεσε εντάσεις ανάμεσα στα δύο εθνικοθρησκευτικά στοιχεία, τα πρώτα έτη μετά την ενσωμάτωση της περιοχής στο ελληνικό κράτος¹¹. Αναλόγως, λοιπόν, επικράτησε ένα καθεστώς, εν πολλοίς, αντιπαλότητας, που κάποιες φορές έλαβε την μορφή αναταραχών.

Επεκτείνοντας, πάντως, τα ανωτέρω, επικεντρώνουμε το ενδιαφέρον μας και στο φαινόμενο του περιορισμού του τσελιγκάτου, το οποίο ακολούθησε την κατάργηση του τσιφλικιού¹². Θα έλεγε κανείς ότι το τοπίο άρχισε να μεταβάλλεται από τη στιγμή που τα σύνορα στο χώρο της Βαλκανικής Χερσονήσου μετατοπίστηκαν κατά τους πολέμους του 1912-1913 αλλά και όταν οι μεγάλες γαιοκτησίες άρχισαν να διανέμονται στους καλλιεργητές τους και να κατακερματίζονται. Ως εκ τούτου, διασπάστηκε, σε ένα βαθμό, η ενότητα νομής των βοσκών και κλονίστηκε η βάση της νομαδικής κτηνοτροφίας,

10. Για το εν λόγω θέμα και το αγροτικό ζήτημα τα πρώτα χρόνια μετά την ένταξη της Ηπείρου στην ελληνική επικράτεια βλ. Κώστας Βακατσάς, *Η Γενική Διοίκηση της Ηπείρου, η αγροτική ιδιοκτησία (1913-1918)*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Ιωάννινα 2001, σσ. 13-20 και ο ίδιος, «Η αγροτική ιδιοκτησία 1913-1918 στο νομό Ιωαννίνων (τμήμα Κουρέντων)», *Δωδώνη: Ιστορία και Αρχαιολογία*, τόμ. ΛΕ (2006), σσ. 39-140.

11. Σύμφωνα με τον Γάλλο δημοσιογράφο Βουρντόν της εφημερίδας «Φιγγαρώ», ο οποίος επισκέφθηκε την Κόνιτσα αμέσως μετά την ένταξή της στο ελληνικό κράτος, στην περιοχή υπήρχαν 1.146 μουσουλμάνοι και 19.424 χριστιανοί (Αναστάσιος Ευθυμίου, «Κονιτσιώτικα Χρονικά (τα προ εβδομηνταετίας)», *Κόνιτσα*, Ιούνης 1984, χρόνος Δ, τεύχ. 54-45, σ. 62).

12. Στάθης Δαμιανάκος, *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός*, Αθήνα, 1997, σ. 97, Βασίλης Νιτσιάκος, «Η ημι-νομαδική κτηνοτροφική κοινότητα στην Ήπειρο: σχέσεις παραγωγής και κοινωνική συγκρότηση», ό.π, σσ. 277-288. και J. Campbell, *Honor, Family and the Patronage: A study of institutions and moral values in a Greek mountain community*, Oxford, 1964, σ. 8.

καθώς τα στρέμματα της βοσκήσιμης γης μειώθηκαν αισθητά¹³. Στην ίδια κατεύθυνση, τα ενοίκια των βοσκοτόπων αυξήθηκαν και οι κτηνοτρόφοι άρχισαν να στρέφουν την προσοχή τους σε δραστηριότητες σχετικές με το εμπόριο και τα αστικού τύπου επαγγέλματα.

Μετατοπίζοντας τώρα το ενδιαφέρον μας σε ένα άλλο ζήτημα, συναφές με τα προηγηθέντα, θα πρέπει να αναζητήσουμε τις δημογραφικές επιπτώσεις μετά την διαταραχή της ισχύουσας ισορροπίας στις γεωργοκτηνοτροφικές σχέσεις. Κατ' αρχάς, παρατηρείται μία αναλογική και σταθερή μείωση του πληθυσμού καθ' όλη την διάρκεια από το 1913 έως το 1940. Αναφέρουμε ενδεικτικώς ότι στην απογραφή του 1913¹⁴ ο πληθυσμός της επαρχίας Κονίτσας ανερχόταν σε 22.725 άτομα και κατά την απογραφή του 1940¹⁵ σε 18.634 άτομα. Προφανώς, το απολεσθέν πληθυσμιακό μέγεθος πρόκειται για μέρος της εσωτερικής μετανάστευσης προς την πόλη των Ιωαννίνων και γενικώς τα αστικά κέντρα ή τις πεδινές περιοχές, ως άμεση συνέ-

13. Κώστας Κωστής, «Αγροτική μεταρρύθμιση και οικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα, 1917 - 1940», *Βενιζελισμός και Αστικός εκσυγχρονισμός* (επιμ. Γιώργος Μαυρογορδάτος - Χρήστος Χατζηιωσήφ), Ηράκλειο 1992, σσ. 156-157, ο ίδιος, «Η ελληνική οικονομία στα χρόνια της κρίσης, 1929-1932», *Ελευθέριος Βενιζέλος, κοινωνία - οικονομία - πολιτική στην εποχή του* (επιμ. Θ. Βερέμης - Γ. Γουλιμής), Αθήνα 1989, σ. 203, Μαρία Παπαθανασίου, *Μεγαλώνοντας στον ορεινό χώρο, παιδιά και παιδική ηλικία στο Κροκύλειο Δωρίδας τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα*, Αθήνα 2003, σσ. 39-68 και τις μελέτες εποχής: Χρυσός Ευελπίδης, *Η Γεωργική κρίσις ιδία εν Ελλάδι*, Αθήνα 1931 και Σοφία Β. Γεωργίου, *Αγροτική κρίση και φτωχοί χωρικοί*, Αθήνα 1932.

14. Από το σύνολο των 22.725 ατόμων καταγεγραμμένων στην πόλη και την επαρχία της Κόνιτσας το 1913, οι 11.620 ήσαν άρρενες και οι 11.105 ήσαν θήλειες (Βασίλειον της Ελλάδος, Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Διεύθυνσις Στατιστικής, *Απαρίθμησις των κατοίκων των νέων επαρχιών της Ελλάδος του έτους 1913*, εν Αθήναις 1915, σσ. 7, 63 - 64).

15. Από το σύνολο των 18.634 ατόμων καταγεγραμμένων στην πόλη και την επαρχία της Κόνιτσας το 1940, οι 8.655 ήσαν άρρενες και οι 9.979 ήσαν θήλειες (Βασίλειον της Ελλάδος, Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 16 Οκτωβρίου 1940*, εν Αθήναις 1950, σσ. 187-189).

πεια του περιορισμένου γεωργικού κλήρου αλλά και κάποιες φορές εξαιτίας της θέλησης για πραγματοποίηση σπουδών¹⁶. Ας σημειωθεί, ωστόσο, ότι την μεγαλύτερη κάμψη στους δημογραφικούς δείκτες παρουσίασαν τα Μαστοροχώρια και τα ορεινά χωριά της επαρχίας, όπως η Βούρμπιανη και η Πυρσόγιαννη, αξιοπρόσεκτο τμήμα του πληθυσμού των οποίων κατευθύνθηκε και προς τα πεδινά χωριά της επαρχίας¹⁷. Κάτι που μπορεί να θεωρηθεί φυσιολογικό, καθώς και κατά τον Μεσοπόλεμο, ως απόρροια πρακτικών του παρελθόντος, μεγάλος αριθμός μαστόρων μετανάστευσε, είτε εποχιακά, είτε μόνιμα, προς άλλες περιοχές του Ελληνικού χώρου, καθώς και της Μικράς Ασίας και των Βαλκανίων¹⁸.

Συνεχίζοντας με μία άλλη διάσταση των δεδομένων, επί τη βάση της πληθυσμιακής εκροής, σημειώνουμε και την μετανάστευση αρκετών αγροτών και χωρικών προς την Αμερική και ευρύτερα στο εξωτερικό, όπως στην Ρουμανία ή την Αίγυπτο¹⁹. Εν τούτοις, το φαινόμενο της μετανάστευσης προς την Αμερική, το οποίο έλαβε χώρα τόσο κατά τα τελευταία χρόνια της Οθωμανικής περιόδου όσο και κατά την πρώτη δεκαετία της απελευθερωτικής περιόδου, αποτύπω-

16. Κώστας Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, Αθήνα 1975, σσ. 258-387. Γενικότερα για την αγροτική «έξοδο» προς την πόλη βλ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Αγροτική έξοδος και σχηματισμός της εργατικής δύναμης», *Νεοελληνική Πόλη, οθωμανικές κληρονομίες και Ελληνικό κράτος*, τόμ. Β, Αθήνα 1985, σσ. 530-531, Μιχάλης Ρηγίνος, «Ενεργός πληθυσμός και διάρθρωση των οικονομικών δομών, 1909-1936», *Τα Ιστορικά*, τόμ. Α τεύχ. 2 (1984), σσ. 371-388, Αδ. Πεπελάσης - Π. Κ. Παναγιωτόπουλος, *Η πλεονάζουσα εργατική δύναμις εις την ελληνικήν γεωργίαν 1935 - 1960*, Αθήνα 1963.

17. Βασίλης Γ. Νιτσιάκος, *Οι ορεινές κοινότητες της βόρειας Πίνδου, στον απόηχο της μακράς διάρκειας*, Αθήνα 1995, σσ. 90-95 και Βασίλης Νιτσιάκος, «Τα Μαστοροχώρια», *Η Κόνιτσα και τα χωριά της, Πολιτισμού Ανατομή* (επιμ. Βασίλης Νιτσιάκος), ό.π., σσ. 123-128.

18. Ελευθέριος Π. Αλεξάκης, «Ο κύκλος ανάπτυξης της οικιακής ομάδας στην ορεινή κοινότητα Καστάνιανης Κόνιτσας», *Ο ορεινός χώρος της Βαλκανικής, Συγκρότηση και Μετασχηματισμοί* (επιμ. Β. Νιτσιάκος - Χ. Κασίμης), Δήμος Κόνιτσας 2000, σσ. 119-145.

19. Τάκης Χρ. Παπαδημούλης, *Η Κόνιτσα που έσβησε*, Αθήναι 1972, σσ. 63-71.

σε με σαφήνεια τα χαρακτηριστικά μίας εποχής για τον ελληνικό χώρο και ανέδειξε ειδικότερα τα οικονομικά και κοινωνικά αδιέξοδα μίας κοινωνίας²⁰. Μέσα, δηλαδή, από το παράδειγμα των Κονιτσιωτών μεταναστών ανιχνεύουμε βασικά στοιχεία της μεταναστευτικής δραστηριότητας και λαμβάνουμε μία ευκρινή εικόνα για τις αιτίες της αποδημίας, η οποία απορρόφησε ένα μεγάλο μέρος του αγροτικού δυναμικού²¹.

Συγκρατώντας τις ανωτέρω διαπιστώσεις, ας επισημάνουμε ότι για την διερεύνηση της συγκεκριμένης μετανάστευσης αξιοποιήθηκαν τα σχετικά Αμερικανικά Αρχεία μεταναστών²². Πραγματοποιώντας, λοιπόν, σε αυτά μία ενδελεχή έρευνα, εντοπίσαμε 123 αναφορές για μετανάστες με καταγωγή από την Κόνιτσα κατά το χρονικό διάστημα από το 1906 έως το 1922 (πίνακας 1). Ωστόσο, δεν ισχυριζόμαστε ότι αυτή είναι και η συνολική προς την Αμερική πληθυσμιακή εκροή από την περιοχή. Απλώς, επρόκειτο για τους μετανάστες εκείνους που διακρίναμε σε αυτό το αρχείο, το οποίο, όμως,

20. Σχετικά βλ. Αλέξανδρος Κιτροέφ, «Εμπορικές παροικίες και μετανάστες», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, (επιμ. Χρήστος Χατζηιωσήφ), τόμ. Β μέρος 1 (Αθήνα 2002), σσ. 361 - 391, Ιωάννης Χασιώτης, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Διασποράς*, Θεσσαλονίκη 1993, σσ. 77-112, *Οι Έλληνες στη Διασπορά: 15ος-21ος αι.*, επιμ. Ιωάννης Χασιώτης, Όλγα Κατσιαρδή - Hering, Ευρυδίκη Α. Αμπατζή, *Βουλή των Ελλήνων*, Αθήνα 2006, σσ. 53-74, Henry Pratt Fairchild, *Greek immigration to the United States*, London MCMXI, σσ. 109-212, Μιχάλης Ρηγίνος, «Παραγωγικές δομές και ενεργός πληθυσμός στην ελληνική Βιομηχανία - Βιοτεχνία, 1909-1936», *Νεοελληνική Πόλη, οθωμανικές κληρονομίες και Ελληνικό κράτος*, τόμ. Β, Αθήνα 1985, σσ. 553-554 και Alexander Kitroeff, *Griegos en America*, Madrid 1992, Βασίλης Φίλιας, «Μετανάστευση: αίτια και επιπτώσεις», *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχ. 20 (Μάρτιος - Απρίλιος 1966), Αθήνα, σσ. 194-210.

21. Σχετικά βλ. Βασίλης Γ. Νιτσιάκος, *Οι ορεινές κοινότητες της βόρειας Πίνδου, στον απόηχο της μακράς διάρκειας*, ό.π., σσ. 95-102, Γεώργιος Παπαγεωργίου, *Οι συντεχνίες στα Γιάννενα κατά τον 19ο και τις αρχές του 20ού αιώνα*, Ιωάννινα 1988, σσ. 277-278.

22. Αρχείο Μεταναστών Ellis Island. Η λεπτομέρεια των δεδομένων του Ellis Island και η σχετική στατιστική αξιοποίηση των στοιχείων μας προσφέρει μία ευκρινή εικόνα για το μεταναστευτικό ρεύμα από την περιοχή της Κόνιτσας.

μας παρέχει σαφείς πληροφορίες και είναι το μοναδικό για αυτήν την θεματική. Εξειδικεύοντας τις ανωτέρω παρατηρήσεις, κρίνουμε σκόπιμο να αποδώσουμε τα βασικά αριθμητικά μεγέθη της υπερατλαντικής μεταναστευτικής δραστηριότητας, υπογραμμίζοντας ότι κατά την μεταπελευθερωτική περίοδο εγκαταστάθηκαν στην Αμερική 60 Κονιτσιώτες. Παρατηρώντας τα επιμέρους δεδομένα, ωστόσο, κάνουμε ιδιαίτερη μνεία στα αριθμητικά στοιχεία, τα οποία αφορούν τις εθνοθρησκευτικές ομάδες. Το ενδιαφέρον μας, εδώ, εστιάζεται στο γεγονός ότι μεταξύ των μεταναστών συγκαταλέγονται και 14 μουσουλμάνοι πολίτες, οι οποίοι δήλωσαν ως έδρα τους την Κόνιτσα και χρησιμοποίησαν για το σκοπό τους Ελληνικό διαβατήριο. Προφανώς, αναδεικνύονται με σαφήνεια οι μεταναστευτικές επιλογές των Κονιτσιωτών μουσουλμάνων, ακολούθως της απελευθέρωσης του 1913, οι οποίοι βίωσαν την απομόνωση μετά την ενταξη της περιοχής στο Ελληνικό κράτος. Παράλληλα, όμως, εμφανίζονται και οι προτεραιότητές τους, οι οποίες υποδεικνύονται και με οικονομικούς όρους και δεν σχετίζονται πάντοτε με την θρησκευτική τους υπόσταση. Πάντως, συνυπολογίζουμε στα δεδομένα μας και την απαγόρευση από τις ΗΠΑ μεταναστεύσεων Μουσουλμάνων - Οθωμανών υπηκόων, εξαιτίας της πολυγαμίας. Από μία άλλη άποψη, τώρα, ο ρόλος των φύλων σε σχέση με την ύπαρξη των στερεοτύπων της εποχής, καθόρισαν ουσιαστικά την κατά φύλο μετανάστευση, καθώς διακρίναμε μία συντριπτική ποσοτική κυριαρχία του ανδρικού πληθυσμού. Σχετικώς ως προσθέσουμε σε σχέση με το ονομαστικό περιεχόμενο της μεταναστευτικής ομάδας την συγγενική σχέση στην πλειοψηφία των μεταναστευόντων Κονιτσιωτών, μεταξύ των οποίων ξεχώρισαν οι οικογένειες: Παπακώστα, Βαρδάκη, Στεργίου, Αναγνωστόπουλου, Νικολαΐδη ή Λάζου.

Προκειμένου να συμπληρώσουμε τα προλεχθέντα, προχωρούμε, εδώ, στη διερεύνηση μίας άλλης πτυχής της πληθυσμιακής μετακίνησης στην περιοχή κατά τον Μεσοπόλεμο. Αναφερόμαστε στο προσφυγικό ζήτημα και την αναγκαστική μετακίνηση των Μουσουλμάνων και Ελληνορθόδοξων πληθυσμών, η οποία συνέβαλε και αυτή στις ευρύτερες ανακατατάξεις σε δημογραφικό και οικονομικό επίπε-

δο²³. Ειδικότερα, στην περιοχή της Κόνιτσας εγκαταστάθηκαν 269 πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία, τη Θράκη, τον Πόντο και την Κωνσταντινούπολη. Αξίζει, παρά ταύτα, να επισημάνουμε ότι με την ανταλλαγή των πληθυσμών, η οποία ολοκληρώθηκε το 1926, οι πρόσφυγες προέρχονταν κατ' εξοχήν από τις περιοχές Φάρασα και Μιστί της Καππαδοκίας, ενώ αντιστοίχως στην Τουρκία μετακινήθηκαν Μουσουλμάνοι αλβανικής και ελληνικής καταγωγής²⁴. Αναλυτικότερα, οι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν στην Κάτω Κόνιτσα αναπληρώνοντας εν μέρει το πληθυσμιακό κενό των μουσουλμάνων αποχωρούντων²⁵ και μετέφεραν, παράλληλα, τις δικές τους πολιτισμικές επιρροές στην περιοχή.

Προσεγγίζοντας, πάντως, ακόμη περισσότερο το διαμορφούμενο κλίμα κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου υπογραμμίζουμε ότι στα προβλήματα της παρατηρούμενης κοινωνικής αποσύνθεσης αλλά και των οικονομικών δυσκολιών συνέβαλε κατά πολύ και η αίσθηση της ανασφάλειας, εξαιτίας της υψηλής παραβατικότητας. Άλλωστε, καθ' όλη την περίοδο του Μεσοπολέμου οι ποινικές συμπεριφορές και ιδίως το φαινόμενο της ληστείας αποτελούσαν μία από τις βασικότερες παραμέτρους της κοινωνίας της Ηπείρου²⁶. Θα έλεγε κανείς, αιτιολογώντας την πορεία του φαινομένου και στην περιοχή της Κόνιτσας

23. Νίκος Ανδριώτης, «Η πρώτη προσφυγιά, Ελληνικές προσφυγικές μετακινήσεις, 1906-1922», *Ιστορία του νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 6ος, Αθήνα 2003, σσ. 95-105.

24. Γιάννης Λυμπερόπουλος, *Κόνιτσα, Ιστορία και πολιτισμός, χρέος στον τόπο μου*, Β' ενιαία έκδοση, έκδοση Δήμου Κόνιτσας 2004, σ. 38.

25. Για την μουσουλμανική παρουσία στην περιοχή της Κόνιτσας βλ. Δημήτριος Ελ. Ράπτης, «Διοικητικοί θεσμοί επί Τουρκοκρατίας στην επαρχία Κονίτσης», *Η επαρχία Κόνιτσας στο χώρο και το χρόνο* (επιμ. Βασίλης Γ. Νιτσιάκος), Κόνιτσα 1996, σσ. 329-343, Αναστάσιος Ευθυμίου, *Σελίδες από την ιστορία της Κόνιτσας*, Κόνιτσα 1997, σσ. 99-149, Χαρίλαος Γ. Γκούτος, *Η Επαρχία της Κόνιτσας και η Μόλιστα επί Τουρκοκρατίας*, Αθήνα 2003 και Ευρ. Σούρλας, «Η Κόνιτσα επί Τουρκοκρατίας», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, τόμ. 4 (1929), σσ. 195-254.

26. Γενικώς για το θέμα βλ. Νικόλαος Α. Αναστασόπουλος, *Παραβατικές συμπεριφορές και καταστολή στην Ελλάδα κατά τον Μεσοπόλεμο: το παράδειγμα του νομού Ιωαννίνων*, Ιωάννινα 2012.

ότι, η αστάθεια της εποχής, οι δημογραφικές ανακατατάξεις, η οικονομική κρίση, τα στρατιωτικά κινήματα και η Μικρασιατική Καταστροφή καθιέρωσαν το φαινόμενο τουλάχιστον έως τα τέλη της δεκαετίας του 1920. Ομοίως, είναι χαρακτηριστικό ότι ο αγροτο-ποιμενικός κατά βάση χαρακτήρας του πληθυσμού, ο οποίος δυσκολεύθηκε να ενταχθεί στον αστικό τρόπο ζωής, σε συνδυασμό με το ορεινό της περιοχής αλλά και το αγροτικό ζήτημα που έλαβε διαστάσεις στο χώρο μετά το 1913, διερμηνεύουν την έξαρση του φαινομένου. Βεβαίως, δεν θα παραλείπαμε να αναφέρουμε και την αυξανόμενη παρουσία της λιποταξίας κατά τις πολεμικές περιόδους²⁷. Εν προκειμένω, το 1922 και το 1923 τα στρατιωτικά αποσπάσματα προσβήσαν στην περιοχή της Κόνιτσας στη σύλληψη πολλών φυγοστράτων, των οποίων ο αριθμός υπερέβαινε τα 100 άτομα²⁸.

Από μία άλλη οπτική γωνία, τα δεδομένα που ο τύπος της εποχής προσφέρει σχετικά, αναδεικνύουν την σύνδεση των κτηνοτρόφων της επαρχίας της Κόνιτσας και των εναπομεινάντων τσελιγκάτων με την ληστεία. Ειδικότερα επ' αυτού, ο εκδότης της εφημερίδας «Ελευθερία» Χρήστος Χρηστοβασίλης σε επιστολή του τον Ιανουάριο του 1926 προς τον τότε δικτάτορα Θεόδωρο Πάγκαλο του υποδείκνυε ότι οι ληστές χρησιμοποιούσαν τα τσελιγκάτα ως καταφύγιο και στην επαρχία της Κόνιτσας και τον προέτρεπε να αναπτύξει στην παραύλα περιοχή στρατιωτική δύναμη, η οποία θα παρακολουθούσε στενά καθένα από αυτά²⁹. Πάντως, πέραν των υπολοίπων, διακρί-

27. Νικόλαος Α. Αναστασόπουλος, *Παραβατικές συμπεριφορές και καταστολή στην Ελλάδα κατά τον Μεσοπόλεμο: το παράδειγμα του νομού Ιωαννίνων*, ό.π., σσ. 96-97, Βασίλης Νιτσιάκος, «Η επαρχία Κόνιτσας. Ο χώρος, οι επικοινωνίες: Το εδώ και το άλλο», *Η Κόνιτσα και τα χωριά της, Πολιτισμού Ανατομή* (επιμ. Βασίλης Νιτσιάκος), ό.π, σ. 33, Ιωάννης Ν. Νικολαΐδης, *Τα Γιάννινα του Μεσοπολέμου*, τόμ. Δ 1921-1922, Ιωάννινα 1994, σ. 59.

28. Σχετικά βλ. τα ακόλουθα δημοσιεύματα: εφημερίδα ΗΠΕΙΡΟΣ της 15/6/1922, Αρ. 1340 (1440), της 15/6/1922, Αρ. 1341 (1441) και 16/6/1922, Αρ. 1342 (1442).

29. Εφημερίδα ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ της 13/4/1925, Αρ. 142. Η επιχειρηματολογία του εκδότη της «Ελευθερίας», σχετικά με το θέμα ήταν η ακόλουθη: «...το μεν καλοκαίρι αι ληστεΐαι διεπράττονται προς βορράν των Ιωαννίνων, ότε οι τσελεγκάδες ευρί-

νουμε στο παρόν δημοσίευμα τον ρόλο του τύπου της εποχής, ο οποίος αναδεικνύεται ως σημαντικός φορέας της διαδικασίας διαμόρφωσης αξιών και προτύπων, υποδαυλίζοντας συστηματικά την επικράτηση ενός κλίματος ελέγχου στην κοινωνία. Η προσήλωση, άλλωστε, σε συγκεκριμένες αξίες αποτελούσε σταθερά κατά την αναπαράγόμενη αρθρογραφία και συνέβαλε στις πρακτικές κοινωνικής τάξης. Στο ίδιο πλαίσιο, εν τούτοις, εγκληματικών συμπεριφορών, πραγματοποιούμε ιδιαίτερη μνεία στην ληστεία μετά φόνου, στις 14 Ιουνίου του 1915, στη θέση Μεσογέφυρα στο Δέμα Κονίτσας, με θύμα τον Νταμάν Βέη, ιδιοκτήτη των ιαματικών λουτρών της Κόνιτσας (εικόνα 1)³⁰. Πρόκειται για ένα συμβάν που απασχόλησε ιδιαίτέρως τον Αθηναϊκό και τοπικό τύπο, καθώς είναι αποτέλεσμα διάπραξης εγκλήματος σε συλλογική βάση, κάτι που αποτέλεσε βασικό στοιχείο της ποινικής δραστηριότητας καθ' όλη την περίοδο του Μεσοπολέμου στην Ήπειρο. Παράλληλα, όμως, μέσω του συμβάντος αναδεικνύεται και η συνήθης τακτική μαχητών κατά την προαπελευθερωτική περίοδο να αρνούνται να ενταχθούν σε περιοριστικά πλαίσια κατά την μεταπελευθερωτική περίοδο και να καταλήγουν σε παλαιότερες συμπεριφορές για τον βιοπορισμό τους. Εν προκειμένω, ο δράστης του εγκλήματος Νίκος Σουλιάτης ήταν αντάρτης κατά τους τελευταίους χρόνους πριν την απελευθέρωση του 1913 με σημαντική επαναστα-

σκονται εις τα βουνά του Μετσόβου, του Ζαγορίου, της Κόνιτσας και του Πωγωνίου, τον δε χειμώνα προς νότον των Ιωαννίνων ότε οι Τσιελεγκάδες ευρίσκονται εις τα χειμαδειά της Φιλιπιάδος, της Πρεβέζης και της Τσαμουριάς...».

30. Εφημερίδα ΗΠΕΙΡΟΣ της 17/6/1915, Αρ. 351 (551). Για την διαλεύκανση του συμβάντος ο εισαγγελέας Ιωαννίνων Ρωμανός μετέβη στην περιοχή και έλαβε μέρος στις έρευνες για την ανεύρεση των δραστών. Μόλις αυτοί εντοπίστηκαν την νύκτα, ο εισαγγελέας, αποκαλύπτοντας τις σταθερές και τα στερεότυπα της εποχής, «...ώρμισε μετά των χωροφυλάκων διατάσσων Πύρ και φωνάζων διαρκώς: σκοτώστε τους υπ' ευθύνην μου!...» (Νικόλαος Α. Αναστασόπουλος, «Πρωτοδικείο Ιωαννίνων (1913-1940): ιστορία, πρόσωπα και η δράση τους», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, τόμ. 37, Ιωάννινα 2003, σσ. 140-141).

τική δράση στην περιοχή της Κόνιτσας³¹. Κατά τα άλλα, σε επίπεδο Πρωτοδικείου, όπως τα σχετικά δικαστικά τεκμήρια μας αποκαλύπτουν, η πόλη της Κόνιτσας κατεξοχήν εμφάνισε παραβατικές συμπεριφορές κυρίως οικονομικού και αγορανομικού χαρακτήρα και παραβίασης περιουσιακών δικαιωμάτων³². Δεδομένο, το οποίο έρχεται να μας υποβάλλει ερωτήματα και προβληματισμούς σχετικά με τον συσχετισμό παραβατικότητας και οικονομίας και να μας αναδείξει την άμεση αλληλεξάρτησή τους.

Έχοντας, ωστόσο, υπόψη το ανωτέρω γενικό πλαίσιο για την αγροτική οικονομία και τις παραμέτρους αυτής κατά την μεσοπολεμική εποχή, επικεντρώνουμε εκ νέου το ενδιαφέρον μας στην Κόνιτσα και σε ζητήματα που αφορούν την διοικητική και θεσμική της οργάνωση. Αναμφισβήτητα, η πολιτική αστάθεια ολίγων ετών προγενέστερα και μεταγενέστερα του Φεβρουάριου του 1913, σε συνδυασμό και με τα γεγονότα της Αυτόνομης Κυβέρνησης της Βορείου Ηπείρου το 1914³³ ήταν λογικό να προκαλέσουν διαφόρων ειδών αλλαγές και τροποποιήσεις στον τομέα της διοίκησης αλλά και στην λειτουργία των κρατικών υπηρεσιών. Ταυτόχρονα, όμως, η ενσωμάτωση στο Ελληνικό κράτος προκάλεσε ρήξεις στο διοικητικό καθε-

31. Νικόλαος Α. Αναστασόπουλος, *Παραβατικές συμπεριφορές και καταστολή στην Ελλάδα κατά τον Μεσοπόλεμο: το παράδειγμα του νομού Ιωαννίνων*, ό.π., σ. 110.

32. Νικόλαος Α. Αναστασόπουλος, *Παραβατικές συμπεριφορές και καταστολή στην Ελλάδα κατά τον Μεσοπόλεμο: το παράδειγμα του νομού Ιωαννίνων*, τόμ. Β, Παράρτημα, Ιωάννινα 2012, σσ. 25, 33, 40, 48, 52, 59, 69, 70, 77, 84, 92, 94, 98, 102, 109, 112, 119, 132, 160, 165, 174, 179, 183, 187-188, 190 - 192, 206, 221, 226, 230 - 231, 235, 238 - 239, 243, 248, 250, 256, 260, 264, 269, 275, 288, 295 - 295, 315, 321, 337, 349, 355, 357, 359-360, 370-371, 373, 379 και 383.

33. Βασίλης Κόντης, «Η Ήπειρος στα πλαίσια του Ελληνικού κράτους», 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού, Αθήνα 1997, σσ. 376-387, Ιωάννης Ν. Νικολαΐδης, *Τα Γιάννινα του Μεσοπολέμου, Προαπελευθερωτική περίοδος - 1914*, τόμ. Α, Ιωάννινα 1992, σ. 134, Γεώργιος Πλουμίδης, «Ο ελληνοισμός της Ηπείρου στις παραμονές της απελευθέρωσής του (1905 περ. - 1912)», Δωδώνη, τόμ. ΣΤ', Ιωάννινα 1977, σ. 374.

στώς των κοινοτήτων, με συνέπεια να απολεσθεί από αυτές η σχετική αυτονομία³⁴. Πάντως, περισσότερο ίσως ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι, η νεοσυσταθείσα Γενική Διοίκηση Ηπείρου απέδωσε προτεραιότητα στον τομέα της Δικαιοσύνης, καθώς συστήθηκαν αμέσως τα τμήματα Δικαστικού και Περιθάλψεως, όπως άλλωστε συνέβη και στις άλλες Γενικές Διοικήσεις των Νέων Χωρών, αντικατοπτρίζοντας, έτσι, τις προτεραιότητες που έθετε το κράτος σε ζητήματα οργάνωσης³⁵. Ως εκ τούτου, το Ειρηνοδικείο Κόνιτσας, με έδρα την κωμόπολη της Κόνιτσας συστάθηκε στις 7 Απριλίου του 1914³⁶ και ασκούσε δικαιοδοσία σε 32 επιπλέον χωριά της εν λόγω επαρχίας³⁷.

Προκειμένου, όμως, να οδηγηθούμε σε κάποιες ασφαλείς διαπιστώσεις, ειδικώς για την κοινωνική ζωή και την καθημερινότητα στην περιοχή κατά την μεσοπολεμική εποχή, οφείλουμε να προσεγγίσουμε και τα ζητήματα παιδείας και πνευματικής εν γένει ζωής.

34. Βασίλης Νιτσιάκος, «Η επαρχία Κόνιτσας. Ο χώρος, οι επικοινωνίες: Το εδώ και το άλλο», *Η Κόνιτσα και τα χωριά της, Πολιτισμού Ανατομή* (επιμ. Βασίλης Νιτσιάκος), ό. π, σσ. 32-33.

35. Ελευθερία Γ. Νικολαΐδου, «Η οργάνωση του κράτους στην απελευθερωμένη Ήπειρο (1913-1914)», *Δωδώνη*, τόμ. ΙΣΤ, Ιωάννινα 1987, σ. 507 και Κωνσταντίνος Γ. Παπαγεωργίου, *Η διοικητική οργάνωση της Ηπείρου*, Ιωάννινα 2000, σ. 37.

36. *Γενική Κωδικοποίησης ολοκλήρου της ισχύουσας ελληνικής νομοθεσίας από της συστάσεως του Ελληνικού Κράτους μέχρι σήμερα*, γενική επιμέλεια: Αντωνίου Ν. Μαλαγαρδή, τόμ. Β, Αθήνα 1932, σ. 818.

37. Νικόλαος Α. Αναστασόπουλος, «Πρωτοδικείο Ιωαννίνων (1913-1940): ιστορία, πρόσωπα και η δράση τους», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, τόμ. 37, Ιωάννινα 2003, σσ. 89 - 91. Ο ειρηνοδίκης Κόνιτσας ασκούσε σύμφωνα με το νόμο εκτός από καθήκοντα δικαστού και συμβολαιογράφου καθώς και φύλακα υποθηκών και μεταγραφών. Στην δικαιοδοσία του Ειρηνοδικείου Κόνιτσας, σύμφωνα με το πρώτο διάταγμα ιδρύσεως του Ειρηνοδικείου το 1914, υπάγονταν τα παρακάτω χωριά: Αρμάτοβο, Βράζα, Βούρμπιανη, Βράνιστα, Γρύσπανη, Γορίτσα, Δερβένι, Ζέρμα, Ζέλιστα, Κορτίνιστα, Κεράσοβο, Καστάνιανη, Καύτσικο, Καβάσιλα, Κουτσούφλιανη, Λούψικο, Λιατονιαβίστα, Μόλιστα, Μπλίσγιανη, Μάζιο, Παλαιοσέλιον, Πάδαις, Πυρσόγιαννη, Ποροβίτσικα, Σταρίτσιανη, Σέλτσα, Στράτσιανη, Σάνοβο, Φούρκα, Φιτόκο, Πεκλάρι, Οστανίτσα, Αρτσίστα, Άγιος Μηνάς, Βοτσικό, Πάπιγχο.

Αναλυτικότερα, καθώς δεικνύουν τα διαθέσιμα τεκμήρια, στην Κόνιτσα υπήρχαν δύο δημοτικά σχολεία, όπως και νηπιαγωγεία, ένα στην επάνω και ένα στην κάτω Κόνιτσα αντιστοίχως³⁸. Επίσης, πραγματοποιούμε αναφορά και στο Σχολαρχείο, το οποίο ιδρύθηκε το 1910 και κατά την προαπελευθερωτική περίοδο έφερε την ονομασία Αστική Σχολή³⁹. Ίσως είναι ενδιαφέρον, όμως, να επικεντρώσουμε την προσοχή μας, περισσότερο, στην ίδρυση του Αναγνωστοπούλειου Γεωργικού Σχολείου το 1925, το οποίο χτίστηκε με κληροδότημα του εκ Παπίγκου Ζαγορίου επιστήμονα Μιχαήλ Αναγνωστόπουλου, διευθυντή της Σχολής Κωφαλάλων Perkins στη Βοστώνη των ΗΠΑ⁴⁰. Επρόκειτο, για ένα κτίριο εξαιρετικής αρχιτεκτονικής στην πόλη της Κόνιτσας, εντός του οποίου πραγματοποιήθηκαν μαθήματα γεωπονίας και εφαρμόστηκαν μέθοδοι γεωργικής εκπαίδευσης, σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά και αμερικανικά πρότυπα. Η περιορισμένη, πάντως, απήχηση της εν λόγω Σχολής στους κατοίκους της επαρχίας μάλλον απηχεί τις συνέπειες της οικονομικής κρίσης στην αγροτική ενδοχώρα, καθώς επηρέασαν τον πρωτογενή τομέα, ο οποίος αποτελούσε τη βάση της οικονομίας στην ύπαιθρο.

Επιπλέον, κάποιες άλλες παράμετροι, σχετικές με την πνευματική ζωή και εκδοτική παραγωγή στην επαρχία κατά το Μεσοπόλεμο σχετίζονται και με την παρουσία της Εκκλησίας. Τονίζουμε ιδιαίτερος την σχετική προσφορά, τόσο κατά την οθωμανική περίοδο όσο και μετά το 1913, του Μητροπολίτη Βελλάς και Κονίτσης Σπυρίδωνα Βλάχου⁴¹. Ωστόσο, κατά κοινή παραδοχή, ο Μεσοπόλε-

38. Τάκης Χρ. Παπαδημούλης, *Η Κόνιτσα που έσβησε*, ό.π, σσ. 7-9, 45.

39. Τάκης Χρ. Παπαδημούλης, *Η Κόνιτσα που έσβησε*, ό.π, σσ. 45-50.

40. Τάκης Χρ. Παπαδημούλης, *Η Κόνιτσα που έσβησε*, ό.π, σσ. 7-8 κα Γιάννης Λυμπερόπουλος, *Κόνιτσα, Ιστορία και πολιτισμός, χρέος στον τόπο μου*, Β ενιαία έκδοση, έκδοση Δήμου Κόνιτσας 2004, σ. 38.

41. Ο Σπυρίδων Βλάχος συμμετείχε ενεργά στην δημιουργία ανεξάρτητων αντάρτικων σχηματισμών στην περιοχή της Κονίτσης κατά τις παραμονές των Βαλκανικών πολέμων. Διετέλεσε Αρχιεπίσκοπος Αθηνών κατά την περίοδο 1949-1956. Προγενέστερα είχε διατελέσει Μητροπολίτης Ιωαννίνων (1916-194) και Μητροπολίτης Βελλάς και Κονίτσης (1906-1916). Γενικώς για τον βίο του εν λόγω ιεράρχη βλ. Σπυρίδων Μ.

μος, με τα γνωρίσματα του γενικότερου ελεγκτικού κλίματος και της οικονομικής ένδειας, συνθέτει μία πραγματικότητα, στην οποία έχουν εντοπιστεί αρκετά στοιχεία περιορισμού έντυπης παραγωγής. Είναι ενδεικτικό ως προς αυτό ότι στην αγροτική ενδοχώρα των ορίων του σημερινού νομού Ιωαννίνων κυκλοφορούσαν μόνον οι εφημερίδες «Η Φωνή του Πωγωνίου», «Αώος» της Κόνιτσας και «Κόνιτσα»⁴². Στην περίπτωση μας, ο «Αώος» είχε εβδομαδιαία παρουσία σχεδόν μέχρι τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο και ήταν δημιούργημα του εμπόρου Λ. Λαμπρίδη⁴³. Στην ίδια κατεύθυνση συμπληρώνουμε και την έκδοση της εφημερίδας «Κόνιτσα» το 1914 από τον πολιτευτή Παναγιώτη Φλώρο με μικρή χρονική διάρκεια εκδοτικής πα-

---

Καλλιάφας, Σπυρίδων Βλάχος *Ο από Ιωαννίνων Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος: μνημόσυνοι λόγοι*, Αθήνα 1961, Κώστας Η. Βλάχος, «Βελλάς και Κονίτσης Σπυρίδωνος λόγοι, Β' θρησκευτικοί», *Βελλά - Επιστημονική Επετηρίδα*, τόμ. ΣΤ, Βελλά Ιωαννίνων 2011, σσ. 187-218, Τάκης Χρ. Παπαδημούλης, *Η Κόνιτσα που έσβησε*, ό.π., σ. 7, Κώστας Π. Βλάχος (επιμ.), *Κείμενα Αρχιεπισκόπου Σπυρίδωνος: επιστολάκια και φροντίδα Μητροπολίτου Σερβίων και Κοζάνης Κυρού Διονυσίου (Ψαριανού)*, Ιωάννινα 2006, Αλέξανδρος Κορακίδης, *Η Βελλά της Ηπείρου*, Αθήνα - Γιάννενα 1998, σσ. 163-65, Γιάννης Λυμπερόπουλος, *Κόνιτσα, Ιστορία και πολιτισμός*, χρέος στον τόπο μου, Β' ενιαία έκδοση, έκδοση Δήμου Κόνιτσας 2004, σσ. 74-80, Σπυρίδων Σίτας, «Ο Αρχιεπίσκοπος Σπυρίδων Βλάχος και οι συνεργάτες του», *Βελλά - Επιστημονική Επετηρίδα*, τόμ. Α, Βελλά Ιωαννίνων 2001, σσ. 259-264.

42. Βούλα Κόντη, *Ηπειρωτική βιβλιογραφία, Β. Κατάλογος εφημερίδων και περιοδικών 1886-1980*, Αθήνα 1999, σσ. 37 και 64, Γεώργιος Πλουμίδης, «Ο πνευματικός βίος της Ηπείρου», *4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα 1997, σσ. 410-413 και 461. Για ευρύτερη πληροφόρηση βλ. Ελευθερία Ι. Νικολαΐδου, *Ο Ηπειρωτικός Τύπος κατά την προαπελευθερωτική περίοδο*, Πανηγυρικός λόγος, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1983.

43. Η εφημερίδα «Αώος» της Κόνιτσας εκδόθηκε περί το 1913 και είχε διάρκεια έκδοσης έως το 1960. Επρόκειτο για μία εβδομαδιαία πολιτική και αγροτική επιθεώρηση με διευθυντή τον Λ. Λαμπρίδη και συντάκτη τον Σ. Δόβα (Βούλα Κόντη, ό.π., σ. 37). Η έκδοση της εφημερίδας προσδιορίζεται τον Αύγουστο του 1913 και ο εν λόγω εκδότης Σπυρίδων Δόβας ήταν ο Γραμματέας της Ι. Μητροπόλεως Βελλάς και Κονίτσης (Τάκης Χρ. Παπαδημούλης, *Η Κόνιτσα που έσβησε*, ό.π., σσ. 19, 95-96 και Αναστάσιος Ευθυμίου, «Κονιτσιώτικα Χρονικά (τα προ εβδομηνταετίας)», *Κόνιτσα*, Αύγουστος - Σεπτέμβρης 1983, χρόνος Δ, τεύχ. 44-45, σ. 70).

ραγωγής⁴⁴. Σε σχέση, βέβαια, με τα ενδογενή προβλήματα της ορεινής οικονομίας και την παρακμή των βιοτεχνικών επαγγελμάτων στην Ήπειρο και ειδικότερα στην ενδοχώρα της Κόνιτσας, παρατηρούμε κατά τον Μεσοπόλεμο και την σταδιακή παρακμή του παζαριού⁴⁵. Αποτελούσε, εξάλλου, τον δείκτη της ευημερίας της περιοχής κατά την Οθωμανική περίοδο, καθώς χιλιάδες άνθρωποι προσέρχονταν από την Μακεδονία και την Θεσσαλία για τον σκοπό αυτό⁴⁶.

Μετά λοιπόν την παράθεση των ανωτέρω δεδομένων και προβληματισμών, αντιλαμβανόμαστε ότι η περίοδος από το 1913 έως και τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο για την Κόνιτσα, όπως άλλωστε και για κάθε ορεινό οικισμό, επηρεάστηκε καθοριστικά από τις συνέπειες της οικονομικής κρίσης. Η διάσπαση, συνεπώς, των παραδοσιακών ισορροπιών του αγροτικού χώρου οδήγησε μεγάλες ομάδες του πληθυσμού σε σημαντική εισοδηματική συρρίκνωση. Η περίπτωση της Κόνιτσας, κατά την μεσοπολεμική εποχή, αντικατόπτρισε ακριβώς τις επιρροές που δέχθηκε ο αγροτικός κατεξοχήν πληθυσμός και τον βαθμό που αυτές τον ώθησαν σε διεξοδικές επιλογές επαγγελματικού ή κοινωνικού χαρακτήρα.

44. Η εφημερίδα «Κόνιτσα» είχε εκδοτική παρουσία κυρίως κατά τα έτη 1914-1915. Εκδότης και διευθυντής της εφημερίδας διετέλεσε ο δικηγόρος Παναγιώτης Χ. Φλώρος, μετέπειτα βενιζελικός Βουλευτής Ιωαννίνων και Διοικητικός Επίτροπος Παραμυθίας (Βούλα Κόντη, *ό.π.*, σ. 64, Τάκης Χρ. Παπαδημούλης, *Η Κόνιτσα που έσβησε*, *ό.π.*, σσ. 27, 95 και Γεωργία Λαδογιάννη, «Το περιοδικό Κόνιτσα στη δεκαετία του 1960: μαρτυρία ερήμωσης και απορρύθμισης της Ελληνικής επαρχίας», *Η επαρχία Κόνιτσας στο χώρο και το χρόνο* (επιμ. Βασίλης Γ. Νιτσιάκος), Κόνιτσα 1996, σσ. 541-542). Ο Παναγιώτης Φλώρος διετέλεσε βουλευτής Ιωαννίνων το διάστημα 1915 έως 1922 και την τετραετία 1928-1932 με το Κόμμα των Φιλελευθέρων (Βουλή των Ελλήνων, Διεύθυνση Διοικητικού, Τμήμα Μητρώου Βουλευτών, *Μητρώο Πληρεξουσίων, Γερουσιαστών και Βουλευτών 1822-1935*, Αθήνα 1986, σσ. 290-291).

45. Για το παζάρι της Κόνιτσας βλ. Βασίλης Νιτσιάκος, «Η Κόνιτσα και τα περίξ, Παζαριού ανατομή...», *Η Κόνιτσα και τα χωριά της, Πολιτισμού Ανατομή* (επιμ. Βασίλης Νιτσιάκος), *ό.π.*, σσ. 169-171, 177-178, Γιάννης Λυμπερόπουλος, *Παζαριού ανατομή*, Αθήνα 1971 και Βασ. Κ. Τζαλόπουλος, «Η Κόνιτσα», *Ηπειρωτικόν Ημερολόγιον Η Νέα Ελλάς - 1914*, τόμ Α', εν Αθήναις 1913, σσ. 125-128.

46. Τάκης Χρ. Παπαδημούλης, *Η Κόνιτσα που έσβησε*, *ό.π.*, σσ. 91-94.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

A/A	Όνομα	Καταγωγή	Ηλικία μετα- νάστευσης	Έτος γεννήσεως	Έτος αφίξεως
1	Alexiou, Michail	Conitsa, Turkey	19	1893	1912
2	Anagnostopoulos, Vasilios	Conitsa, Greece	27	1887	1914
3	Anagostou, Nicolas	Conitsa	19	1890	1909
4	Anagnostopoulos, Thomas	Conitsa, Turkey	27	1885	1912
5	Anastassios, Vassilios	Konitsa, Epiro, Turkey	22	1890	1912
6	Atzi, Emin	Konitsa, Albany	23	1897	1920
7	Bakopoulos, Theodossios	Konitsa, Turkey	20	1890	1910
8	Barkas, Vassilios	Konitsa, Turkey	17	1890	1907
9	Batsikas, Const.	Konitsa	35	1872	1907
10	Bibus, Christos	Conitsa, Greece	35	1879	1914
11	Bitsoulis, John	Conitsa, Greece	16	1898	1914
12	Campanos, Pavlos	Konitsa, Greece	60	1863	1923
13	Campanos, Vasiliki	Konitsa, Greece	23	1900	1923
14	Chanes, Mickail P.	Conitsa	10	1897	1907
15	Chanes, Petros	Conitsa	37	1870	1907
16	Chrisafis, Alexios	Conitsa, Turkey	36	1878	1914
17	Christos, [...]	Konitsa	28	1878	1906
18	Constantinou, George	Conitsa, Greece	25	1890	1915
19	Cotsicas, Michail	Conitsa, Turkey	33	1879	1912
20	Dalas, Stergios	Conitsa, Greece	30	1884	1914
21	Dalianopoulos, Mihail	Conitsa, Turkey	28	1882	1910
22	Dallas, John	Konitsa, Turkey	20	1887	1907

23	Doukas, John	Konitsa, Greece	31	1885	1916
24	Dumas, Grigorio	Konitsa	35	1872	1907
25	Eleftheriou, Nicolaos	Konitsa, Greece	17	1897	1914
26	Exarchou, Constantinos	Conitsa, Turkey	25	1885	1910
27	Fakouras, Constantinos	Konitsa, Greece	44	1872	1916
28	Fayrn, Kiseocil	Conitsa, Macedonia	19	1895	1914
29	Feinel, Abedin	Conitsa, Greece	28	1888	1916
30	Fiano, Vassileios	Conitsa, Greece	37	1879	1916
31	Fotou, Konstaninos	Konitsa, Turkey	18	1893	1911
32	Fzemalsali, Caraisouf	Conitsa, Greece	0	1916	1916
33	Fzinieris, Christos	Conitsa, Greece	28	1886	1914
34	Garavelis, Dimitrios	Conitsa, Turkey	25	1882	1907
35	Gasios, Pericles	Conitsa, Greece	28	1886	1914
36	Georgiou, Hronis	Conitsa, Turkey	22	1888	1910
37	Gkosios, Constantinos	Konitsa, Albania	33	1883	1916
38	Gortsos, Petros	Conitsa, Turkey	23	1887	1910
39	Gousgounis, Georges	Conitsa, Epire	26	1894	1920
40	Haramantas, Michael	Conitsa, Greece	28	1892	1920
41	Iconomidis, Constantinos	Konitsa, Greece	37	1879	1916
42	Imbraim, Lenil	Konitsa, Greece	33	1883	1916
43	Imbraim, Osman	Konitsa, Greece	32	1884	1916
44	Imbranis, Yacob	Conitsa, Greece	36	1880	1916
45	Issaak, Naaim	Konitsa, Greece	34	1882	1916
46	Jortsos, Joannis	Conitsa, Turkey	25	1885	1910
47	Jougarides, Panagiotis	Konitsa, Greece	27	1893	1920

48	Kaltsounis, Demetrius	Conitsa, Turkey	20	1890	1910
49	Karas, Chr. K.	Konitsa	22	1885	1907
50	Kiriazis, Petros	Konitsa, Greece	36	1884	1920
51	Kolokas, Konstantinos	Konitsa, Turkey	28	1883	1911
52	Kourtis, [...]	Konitsa, Greece	33	1883	1916
53	Laios, Dimitrios	Conitsa, Turkey E.	31	1879	1910
54	Lazos, John	Conitsa, Greece	14	1900	1914
55	Lazos, Nicolaos	Conitsa, Greece	40	1874	1914
56	Liolis, Constantinos	Konitsa, Greece	32	1888	1920
57	Loucas, Tsanes	Konitsa, Greece	29	1887	1916
58	Loukas, Nicolaos	Conitsa, Greece	31	1885	1916
59	Maranis, Alexiou	Conitsa, Greece	35	1881	1916
60	Mataras, Demetros	Konitsa, Greece	32	1888	1920
61	Mbouna, Aristeia	Konitsa, Greece	19	1904	1923
62	Mousios, Dionisios	Konitsa, Greece	28	1892	1920
63	Natsis, Paul	Konitsa, Greece	20	1890	1910
64	Natsis, Pavlos	Konitsa, Greece	24	1891	1915
65	Natsis, Sotirios	Konitsa, Greece	27	1893	1920
66	Nicolaidis, Possidon	Conitsa, Turkey	22	1888	1910
67	Nicolaou, Demetrios	Conitsa, Greece	14	1894	1908
68	Nicolaou, Demetrios	Conitsa, Greece	25	1883	1908
69	Nicolaou, Ioannis	Konitsa, Turkey	34	1873	1907
70	Papachristidis, Agisilaos	Conitsa, Greece	18	1896	1914
71	Papadematriou, Nicolaoas	Conitsa, Greece	20	1891	1911
72	Papaioannou, Despina	Konitsa, Greece	51	1869	1920
73	Papaioannou, Evangelos	Conitsa, Turkey	18	1893	1911
74	Papakosta, Aglaia	Konitsa, Greece	24	1892	1916
75	Papakosta, Anneta	Konitsa, Greece	21	1895	1916
76	Papakosta, Ourania	Konitsa, Greece	47	1869	1916

77	Papakostas, Aristipos	Konitsa, Greece	13	1903	1916
78	Papanastassiou, Athanasios	Conitsa, Greece	35	1873	1908
79	Papandreou, Konstantinos	Konitsa, Turkey	18	1893	1911
80	Papazikos, Vassilios	Conitsa, Turkey	20	1891	1911
81	Paraskevas, Georgios	Conitsa, Turkey	22	1885	1907
82	Pakouras, Constantinos	Konitsa, Albania	30	1886	1916
83	Rogatsios, Aristides	Konitsa, Turkey	25	1887	1912
84	Rogatsios, Lambros	Konitsa, Turkey	19	1893	1912
85	Ronis, Joannis	Conitsa, Greece	23	1888	1911
86	Souleiman, Halit	Conitsa, Greece	23	1892	1915
87	Sourlos, Georges	Konitsa, Ipiros, Turkey	20	1889	1909
88	Starridis, Euth.	Konitsa	19	1888	1907
89	Stefou, Stefanos	Konitsa, Greece	43	1877	1920
90	Sterghiou, Dimitrios	Konitsa, Greece	36	1884	1920
91	Sterghiou, Efrosini	Konitsa, Greece	33	1887	1920
92	Stouron, Theodoris	Konitsa, Turkey	26	1884	1910
93	Stratughim, Ibrahim	Konitsa, Turkey	18	1894	1912
94	Stravos, Charalampos	Konitsa, Turkey	22	1890	1912
95	Surlas, Dimitrio N.	Konitsa	40	1867	1907
96	Tapinopoulos, Basile	Conitsa, Turkey	20	1890	1910
97	Tegousios, Dimitrio	Konitsa, Turkey	17	1893	1910
98	Telis, Apostolos	Conitsa, Turkey	20	1891	1911
99	Tendas, Andreas	Conitsa, Turkey	17	1890	1907
100	Tolias, George	Conitsa, Turkey	21	1888	1909
101	Triandafillu, Grigorios1907	Conitsa, Capaeso US Cit	31	1876	

102	Tsalogiannis, Theofanis	Konitsa, Greece	31	1889	1920
103	Tsamis, Lucas	Conitsa	20	1887	1907
104	Tsanis, Thomas	Conitsa, Greece	28	1892	1920
105	Tsigaridas, Vassilo	Konitsa, Turkey	21	1891	1912
106	Tsilifis, Vassilios N.	Konitsa	32	1875	1907
107	Tsongas, John	Konitsa, Albania	32	1884	1916
108	Tsovanos, Christos	Conitsa, Turkey	16	1893	1909
109	Tsovanos, Demetrios	Conitsa, Turkey	27	1882	1909
110	Tzakos, Costas	Conitsa, Turkey	28	1883	1911
111	Vardakis, Apostolos	Conitsa, Turkey	28	1883	1911
112	Vardakis, Charalatos	Conitsa, Greece	27	1887	1914
113	Viousios, Karalambos	Konitsa, Greece	42	1879	1921
114	Xanthis, Michel	Conitsa, Turkey	28	1883	1911
115	Yantsoulis, Christo	Konitsa	23	1884	1907
116	Yiannoulis, Dimitrios	Konitsa, Greece	28	1892	1920
117	Zakas, Michel	Conitsa, Greece	25	1887	1912
118	Zarka, Bahtons	Konitsa, Greece	6	1915	1921
119	Zarka, Demn	Konitsa, Greece	14	1907	1921
120	Zarka, Estime	Konitsa, Greece	19	1902	1921
121	Zarka, Sali	Konitsa, Greece	55	1866	1921
122	Zissi, Cleopatra	Conitsa, Greece	24	1898	1922
123	Zoulios, Harisis	Konitsa, Greece	50	1866	1916

Πίνακας 1. Μετανάστες στις ΗΠΑ από την πόλη της Κόνιτσας

Συγκεντρωτική Βιβλιογραφία

- Ελευθέριος Π. Αλεξάκης, «Ο κύκλος ανάπτυξης της οικιακής ομάδας στην ορεινή κοινότητα Καστάνιανης Κόνιτσας», *Ο ορεινός χώρος της Βαλκανικής, Συγκρότηση και Μετασχηματισμοί* (επιμ. Β. Νιτσιάκος - Χ. Κασίμης), Δήμος Κόνιτσας 2000, σ. 119-145.
- Νικόλαος Α. Αναστασόπουλος, «Πρωτοδικείο Ιωαννίνων (1913-1940): ιστορία, πρόσωπα και η δράση τους», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, τόμ. 37, Ιωάννινα 2003, σ. 77-182.
- Νικόλαος Α. Αναστασόπουλος, *Παραβατικές συμπεριφορές και καταστολή στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: το παράδειγμα του Νομού Ιωαννίνων*, έκδοση Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, τόμ. Α' και Β', Ιωάννινα 2012.
- Χρήστος Γ. Ανδρεάδης, *Ο Κορυτσάς και Πρεμετής Φώτιος Καλπίδης*, Αθήνα 2004.
- Νίκος Ανδριώτης, «Η πρώτη προσφυγιά, Ελληνικές προσφυγικές μετακινήσεις, 1906-1922», *Ιστορία του νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 6ος, Αθήνα 2003, σ. 95-105.
- Helen Angelomatis Tsougarakis, *The Eve of the Greek Revival. British Travellers' Perceptions of Early Nineteenth-Century Greece*, ed. Routledge, London and New York 1990.
- D. Angelov, «Certains aspects de la conquête des peuples balkaniques par les Turcs», *Byzantinoslavica* XVII (1956), σ. 220 -275.
- Ελένη Αντωνιάδη - Μπιμπίκου, «Ερημωμένα χωριά στην Ελλάδα - Ένας προσωρινός απολογισμός», *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών*, Σπ. Ασδραχάς (επιμ.), Αθήνα 1979, σ. 191-259.
- Παναγιώτης Αραβαντινός, *Περιγραφή της Ηπείρου*, εισαγωγή Κ. Θ. Δημαρά - επιμ. Ελ. Ι. Νικολαΐδου, τ. Β', Ιωάννινα 1984.

- Παναγιώτης Αραβαντινός, *Ιστορία της ελληνικής παιδείας παρ' Έλλησιν*, Ιωάννινα 1986.
- Παναγιώτης Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, τ. Α', εν Αθήναις 1956 (φωτ. ανατύπωση Αθήνα 1969).
- Archives Diplomatiques de Nantes, Série D', Correspondance avec les Echelles, Consulat de France à Jannina*, τ. 6.
- Γκρέγκορυ Αρς, *Η Αλβανία και η Ήπειρος στα τέλη του ιη' και στις αρχές του ιθ' αιώνα*, Αθήνα 1994.
- Σπύρος Ι. Ασδραχάς, «Οικονομία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ', Αθήνα 1975.
- Σπύρος Ασδραχάς, «Φορολογικές και περιοριστικές λειτουργίες των κοινοτήτων στην τουρκοκρατία», *Τα Ιστορικά*, τεύχ. 5, τ. 3ος (1988), σ. 229-258.
- Σπύρος Ασδραχάς κ.άλ., *Ελληνική οικονομική ιστορία, ιε'-ιθ' αι.*, τ. Α', Αθήνα 2003.
- Γεώργιος Ασπρέας, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδας 1821-1921*, τόμ. Β' (1865-1900), Αθήνα 1923.
- Apostolos Vacalopoulos, «La retraite des populations grecques vers des régions éloiagnées et montagneuses pendant la domination turque», *Balkan Studies* (1963), σ. 265-276.
- Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Α', 2η έκδ., Θεσσαλονίκη 1974.
- Κ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του βόρειου Ελληνισμού: Ήπειρος*, εκδ. Αφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1992.
- Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Δ', Αθήνα 2000.
- Κώστας Βακατσάς, *Η Γενική Διοίκηση Ηπείρου, η αγροτική ιδιοκτησία (1913-1918)*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Ιωάννινα 2001.
- Κώστας Βακατσάς, «Η αγροτική ιδιοκτησία 1913-1918 στο νομό Ιωαννίνων (τμήμα Κουρέντων)», *Δωδώνη: Ιστορία και Αρχαιολογία*, τόμ. ΛΕ' (2006), σ. 39-140.
- Ροδάνθη Βαλερά - Κουνάβα, «Το εκπαιδευτικό σύστημα στη Λάκκα Αώου και η ρουμανική προπαγάνδα: Η περίπτωση Παλαιοσελλίου (1840-1943)», *Η επαρχία Κόνιτσας στο χώρο και στο χρόνο*, 1996, σ. 351-371.

- Βασίλειον της Ελλάδος, Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Διεύθυνσις Στατιστικής, Απαρίθμησις των κατοίκων των νέων επαρχιών της Ελλάδος του έτους 1913, εν Αθήναις 1915.
- Βασίλειον της Ελλάδος, Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 16 Οκτωβρίου 1940, εν Αθήναις 1950.
- M. Belin, «Etude sur la propriété foncière en pays musulmans et spécialement en Turquie», *Journal Asiatique* 5e série, τ. XVIII (1861), σ. 390-431, 477-417, τ. XIX (1862), σ. 156-212, 257-358.
- Pierre Belon, *Observations de plusieurs singularités et choses mémorables trouuées en Grèce*, Παρίσι 1553.
- Κώστας Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, Αθήνα 1975.
- Κώστας Π. Βλάχος (επιμ.), *Κείμενα Αρχιεπισκόπου Σπυριδωνος: επιστάσια και φροντίδα Μητροπολίτου Σερβίων και Κοζάνης Κυρού Διονυσίου (Ψαριανού)*, Ιωάννινα 2006.
- Κώστας Π. Βλάχος, «Βελλάς και Κονίτσης Σπυριδωνος λόγοι, Β' θρησκευτικοί», *Βελλά - Επιστημονική Επετηρίδα*, τόμ. ΣΤ', Βελλά Ιωαννίνων 2011, σ. 187-218.
- Κ. Βοβολίνης, «Μέγα ελληνικό βιογραφικόν λεξικόν», τ. Ε, 1962.
- Βουλή των Ελλήνων, Διεύθυνση Διοικητικού, *Τμήμα Μητρώου Βουλευτών, Μητρώο Πληρεξουσίων, Γερουσιαστών και Βουλευτών 1822-1935*, Αθήνα 1986.
- Τάσος Βουρνάς, *Η ληστοκρατία σαν πρόβλημα των πρώτων φάσεων του ελεύθερου εθνικού μας βίου*, Αθήνα 1960.
- Λεάνδρος Βρανούσης - Χαράλαμπος Παπαστάθης - Βασίλης Σφυρόερας, «'Ηπειρος: από την υποταγή στους Τούρκους ως τις αρχές του 19ου αι.», *'Ηπειρος: 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Μιχαήλ Σακελλαρίου (επιμ.), Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1997, σ. 241-266.
- J. Campbell, *Honor, Family and the Patronage: A study of institutions and moral values in a Greek mountain community*, Oxford 1964.
- Nathalie Clayer, *Οι απαρχές του αλβανικού εθνικισμού*, Ιωάννινα 2009.
- Ιωάννης Χασιώτης, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Διασποράς*, Θεσσαλονίκη 1993.
- Χρήστος Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη, η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία 1830-1940*, Αθήνα 1993.

- Κ. Χατζόπουλος, *Τα ελληνικά σχολεία στην περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας*, Αθήνα 1991.
- Τιμόθεος Χρήστου, *Ασημοχώρι Κόνιτσας*, Αθήνα 2001.
- Β. Δαλκαβούκης, *Μετοιχεσίες Ζαγορισίων*, Θεσσαλονίκη 1999.
- Στάθης Δαμιανάκος, *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός*, Αθήνα, 1997.
- Αναστάσιος Δάρδας, *Τα μοναστήρια της μητροπόλεως Σισανίου και Σιατίστης*, Θεσσαλονίκη 1993.
- Roderic Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, Princeton University Studio Press, Πρίνστον 1963.
- Melek Delilbaşı, «Population Movements in Epirus», *Archivum Ottomanicum* 26 (2009), σ. 300-320.
- Melek Delilbaşı, «A contribution to the history of Epirus (XVth - XVIth centuries). Special reference to the privileges granted to the people of Epirus by Sultan Murad II», *GAMER* 1, 1 (2012), σ. 37-60.
- Γ. Β. Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους, 1830-1920*, τόμ. Α', Αθήνα 2006.
- Δημήτρης Δημητρόπουλος, «Αγαλίκι», *Τα Ιστορικά*, τχ. 50, τ. 26 (2009), σ. 73-82.
- Β. Δήμου, *Η ιερά μονή των Ταξιαρχών Γκούρας και τα εις Βλαχίαν Μετόχια αυτής Βάλιας και Σταυρουπόλεως*, Ιωάννινα 1983.
- Μαργαρίτα Δρίτσα, *Βιομηχανία και Τράπεζες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 1990.
- Βασίλειος Ζάπος (Μολοσσός), *Δρομολόγιον της ελληνικής χερσονήσου*, Αθήνα 1878.
- Χρήστος Γ. Εξάρχου, *Η Φούρκα της Ηπείρου*, Ιωάννινα 1987.
- Γρύφων Ευαγγελίδης, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1936.
- Χρυσός Ευελπίδης, *Η Γεωργική κρίσις ιδία εν Ελλάδι*, Αθήνα 1931.
- Αναστάσιος Ευθυμίου, «Ιστορία και παραδόσεις της Λιτονιαβίστας», *Κόνιτσα*, τεύχ. 67 (1967), σ. 9-12.
- Αναστάσιος Ευθυμίου, «Τύποι της παληάς Κόνιτσας», *Κόνιτσα*, τεύχ. 81 (1969), σ. 9-10.
- Αναστάσιος Ευθυμίου, «Κονιτσιώτικα Χρονικά (τα προ εβδομηνταετίας)», *Κόνιτσα*, Αύγουστος - Σεπτέμβρης 1983, χρόνος Δ', τεύχ. 44-45, σ. 70.
- Αναστάσιος Ευθυμίου, «Κονιτσιώτικα Χρονικά (τα προ εβδομηνταετίας)», *Κόνιτσα*, Ιούνης 1984, χρόνος Δ', τεύχ. 54-45, σ. 62.

- Αναστάσιος Ευθυμίου, *Η Βούρμπιανη της Ηπείρου*, 1987.
- Αναστάσιος Ευθυμίου, *Σελίδες από την ιστορία της Κόνιτσας*, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Κόνιτσας, Κόνιτσα 1997.
- Αναστάσιος Ευθυμίου, «Προ εκατονταετίας», *Κόνιτσα*, τεύχ. 89-90 (2011), σ. 7.
- Henry Pratt Fairchild, *Greek immigration to the United States*, London MCMXI.
- Γενική Κωδικοποίησης ολοκλήρου της ισχυούσης ελληνικής νομοθεσίας από της συστάσεως του Ελληνικού Κράτους μέχρι σήμερα, γενική επιμέλεια: Αντωνίου Ν. Μαλαγαρδή, τόμ. Β, Αθήνα 1932.
- Σοφία Β. Γεωργίου, *Αγροτική κρίση και φτωχοί χωρικοί*, Αθήνα 1982.
- Ιωάννης Γιαννόπουλος, «Κοινότητες», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ', Αθήνα 1975, σ. 134-143.
- H. Gibb. & H. Bowen, *Η ισλαμική κοινωνία και η Δύση*, τόμ. 1ος, *Η διοικητική ιεραρχία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, μτφρ. - σχόλια Ηλίας Κολοβός, Αθήνα 2005.
- B. Mc Gowan, *Economic Life in the Ottoman Europe. Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800*, Cambridge University Press 1981.
- Gilles Grivaud et Alexandre Popovic (επιμ.), *Les conversions à l'islam en Asie Mineure et dans les Balkans aux époques seldjoukide et ottomane. Bibliographie raisonnée (1800-2000)*, εκδ. Ecole Française d'Athènes, Αθήνα 2011.
- Σ. Γκατσόπουλος, «Η Ρουμανική προπαγάνδα κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας στην Ήπειρο» *Κόνιτσα*, τεύχ. 69 (1968), σ. 5-11.
- Μάριος Γκιόλιας, *Παραδοσιακό δίκαιο και οικονομία του τσελιγκάτου*, Αθήνα 2004.
- Χ. Γκούτος, (επιμ.), *Μολιστινά* 1983.
- Χ. Γκούτος, *Η Επαρχία της Κόνιτσας και η Μόλιστα επί Τουρκοκρατίας*, Αθήνα 2003.
- Χ. Γκούτος, *Το βόρειο Πωγώνι κατά τους αιώνες ΙΔ' - ΙΘ'*, «Ηπειρωτικό Ημερολόγιο», τ. 2008 (ΚΖ), Ιωάννινα, σ. 29-66.
- Χ. Γκούτος, «Η Κόνιτσα κατά τον 19^ο αιώνα», *Ηπειρωτικά Γράμματα*, τεύχ. 13, Φεβρουάριος 2008, Ιωάννινα, σ. 189-216.
- Χ. Γκούτος, «Κοσμάς Θεσπρωτός και Καρπενήσι», *Η Ευρυτανία στις περιγραφές Ελλήνων και ξένων περιηγητών*, Κ. Κουτσούκης (επιμ.), Αθήνα 2008.

- X. Γκούτος, «Κώστας Γραμματικός ή Βουρμπιανίτης», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, τ. 2009 (ΚΗ), Ιωάννινα, σ. 29-47.
- X. Γκούτος, «Πέντε Καραμουράτες οπλαρχηγοί 1829-1831», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, τόμ. 2010 (ΚΘ), σ. 17-34.
- X. Γκούτος, «Η Επαρχία Κόνιτσας στους αιώνες 13^ο έως 19^ο αι.», *Ηπειρωτικά Γράμματα*, περίοδος Γ, έτος Β, τεύχ. 15 (2010), σ. 158-163.
- X. Γκούτος, «Σέλτσι, Φιτόκο, Λούψικο, Ιστορικές πληροφορίες» *Κόνιτσα*, τεύχ. 157 (2011), σ. 99-104.
- X. Γκούτος, «Ιστορικά στοιχεία για τα χωριά της Κόνιτσας», *Κόνιτσα*, τεύχ. 158 (2011), σ. 181-192.
- X. Γκούτος, «Ιστορικά στοιχεία για τα χωριά της Κόνιτσας», *Κόνιτσα*, τεύχ. 159 (2011), σ. 247-257.
- X. Γκούτος, «Ειδήσεις των ετών 1894-1904», *Κόνιτσα*, τεύχ. 160 (2011), σ. 323-326.
- X. Γκούτος, «Ιστορικά στοιχεία για τα χωριά της Κόνιτσας», *Κόνιτσα*, τεύχ. 161 (2011), σ. 413-423.
- X. Γκούτος, «Ιστορικά στοιχεία για τα χωριά της επαρχίας μας», *Κόνιτσα*, τεύχ. 164 (2012), σ. 165-175.
- X. Γκούτος, «Ιστορικά στοιχεία για την Πυρσόγιαννη», *Κόνιτσα*, τεύχ. 167 (2012), σ. 387-391.
- X. Γκούτος, «Δικαιοπρακτικά έγγραφα στο Γαναδιό της Κόνιτσας 1827-1884», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, τόμ. 2012 (ΛΑ), σ. 65-80.
- Halil Inalcik «Timariotes chrétiens en Albanie au XVe siècle», *Mitteilungen des österreichischen Staatsarchives* 4 (1951), σ. 118-138.
- Halil Inalcik, «Ottoman methods of conquest», *Studia Islamica* 2 (1954), σ. 103-129.
- Halil Inalcik, «Application of the Tanzimat and its social effects», *Archivum Ottomanicum* V (1973), σ. 97-123.
- Halil Inalcik - Donald Quataert, *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, τ. Α' και Β', μτφρ. Μαρίνος Σαρηγιάννης, Αθήνα 2008.
- Σπυρίδων Μ. Καλλιάφας, *Σπυρίδων Βλάχος, ο από Ιωαννίνων Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος: μνημόσυνοι λόγοι*, Αθήνα 1961.
- Δημήτρης Καμαρούλιας, *Τα μοναστήρια της Ηπείρου*, τ. Α' και Β', Αθήνα 1996.

- Costantin Karanatsis, *Les marches de l'Épire et leur univers, XVIIIème XIXème siècle*, Université de Paris I Panthéon-Sorbonne, Παρίσι 1993.
- Κώστας Καρανάτσης, «Οι ετήσιες περιοδικές αγορές στην Ήπειρο (17ος - 18ος αι.): συμβολή στη μελέτη της εμποροπανήγυρης», *Τα Ιστορικά*, τ. 11, τεύχ. 27 (Δεκ. 1994), σ. 311-337.
- Γιώργος Κεκαυμένος, *Το κρυφό σχολείο*, Αθήνα 2012.
- Αλέξανδρος Κιτροέφ, «Εμπορικές παροικίες και μετανάστες», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, (επιμ. Χρήστος Χατζηιωσήφ), τόμ. Β, μέρος 1 (Αθήνα 2002), σ. 361-391.
- Alexander Kitroeff, *Griegos en America*, Madrid 1992.
- Μιχάλης Κοκολάκης, «Δημογραφικές εξελίξεις στην Ήπειρο, 1830-1910», *Ιστορ*, 6 (1993), σ. 123-142.
- Μιχάλης Κοκολάκης, *Το ύστερο γιαννιώτικο πασαλίκι. Χάρος, διοίκηση, πληθυσμός στην Τουρκοκρατούμενη Ήπειρο (1820-1913)*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών - Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2003.
- Κώστας Κόμης, *Νησιωτικά, Πληθυσμιακές μετακινήσεις, δημογραφικές ανακατατάξεις και οικονομικές διαμορφώσεις. Από την οθωμανική περίοδο στον 20^ο αιώνα*, Ιωάννινα 2004.
- Βούλα Κόντη, *Ηπειρωτική βιβλιογραφία, Β. Κατάλογος εφημερίδων και περιοδικών 1886-1980*, Αθήνα 1999.
- Βασίλης Κόντης, «Η Ήπειρος στα πλαίσια του Ελληνικού κράτους», *4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα 1997, σ. 376-387.
- Γιώργος Κοντογιώργης, *Κοινωνική δυναμική και πολιτική αυτοδιοίκηση. Οι ελληνικές κοινότητες της τουρκοκρατίας*, εκδ. Νέα Σύνορα, Αθήνα 1982.
- Αλέξανδρος Κορακίδης, *Η Βελλά της Ηπείρου*, Αθήνα - Γιάννενα 1998.
- Θεόδωρος Κοσμάς, *Η Ζίτσα του 19ου αιώνα*, Ιωάννινα 2005.
- Κώστας Κωστής, *Αγροτική οικονομία και Γεωργική Τράπεζα, Όψεις της ελληνικής οικονομίας στο Μεσοπόλεμο (1919-1928)*, Αθήνα 1987.
- Κώστας Κωστής, «Αγροτική Μεταρρύθμιση και οικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα, 1917-1940», *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός* (επιμ. Γ. Μαυρογορδάτος, Χρ. Χατζηιωσήφ), Ηράκλειο 1988, σ. 149-157.
- Κώστας Κωστής, «Η ελληνική οικονομία στα χρόνια της κρίσης, 1929-1932», *Ελευθέριος Βενιζέλος, κοινωνία - οικονομία - πολιτική*

- στην εποχή του (επιμ. Θ. Βερέμης - Γ. Γουλιμής), Αθήνα 1989, σ. 191-226.
- Κώστας Κωστής, «Κοινότητες, Εκκλησία και Μιλλέτ στις Ελληνικές περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά την περίοδο των μεταρρυθμίσεων», *Μνήμων* 13 (1991), σ. 61-73.
- Γεωργία Λαδογιάννη, «Το περιοδικό Κόνιτσα στη δεκαετία του 1960: μαρτυρία ερήμωσης και απορρύθμισης της Ελληνικής επαρχίας», *Η επαρχία Κόνιτσας στο χώρο και το χρόνο* (επιμ. Βασίλης Γ. Νιτσιάκος), Κόνιτσα 1996, σ. 539-550.
- Αγγελική Λαΐου (γενική εποπτεία), *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου από τον 7^ο έως τον 15^ο αιώνα*, έκδ. ΜΙΕΤ, τ. Β', Αθήνα 2010.
- Ιωάννης Λαμπρίδης, *Περί των εν Ηπείρω αγαθοεργημάτων*, τ. Α, εν Αθήναις 1880.
- Ιωάννης Λαμπρίδης, *Ηπειρωτικά μελετήματα*, επανέκδοση Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1993.
- Ευτυχία Λιάτα, «Κοινότητες: ένας θεσμός με πολλές όψεις», Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τ. 2, Αθήνα 2003, σ. 309-324.
- William Leake, *Travels in Northern Greece*, vol. I, Λονδίνο 1835.
- Omer Lutfi Barkan: «Essai sur les données statistiques de recensement dans l'Empire Ottoman aux XVIe et XVIIe siècles», *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 1 (1958), σ. 9-36.
- Γιάννης Λυμπερόπουλος, *Κόνιτσα: Ιστορία και πολιτισμός*, Κόνιτσα 2000.
- Γιάννης Λυμπερόπουλος, *Κόνιτσα, Ιστορία και πολιτισμός, χρέος στον τόπο μου*, Β' ενιαία έκδοση, έκδοση Δήμου Κόνιτσας 2004.
- Γεώργιος Μακρής - Στέφανος Παπαγεωργίου, *Το χερσαίο δίκτυο επικοινωνίας στο κράτος του Αλή πασά Τεπελενλή. Ενίσχυση της κεντρικής εξουσίας και απόπειρα δημιουργίας ενιαίας αγοράς*, Αθήνα 1990.
- Robert Mantran (επιμ.), *Histoire de l'Empire Ottoman*, éd. Fayard, Paris 1989.
- Mark Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του μεσοπολέμου*, (μτφ. Σπύρος Μαρκέτος), Αθήνα 2002.
- Νίκος Μουζέλης, *Οικονομία και κράτος την εποχή του Βενιζέλου, Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Αθήνα 1980.
- Βέρα Μουταφτσιέβα, *Αγροτικές σχέσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (15^{ος}-16^{ος} αι.)*, μτφρ. Ουρανία Αστρινάκη - Ευαγγελία Μπαλτά, έκδ. Πορεία, Αθήνα 1990.

- Ιωάννης Ν. Νικολαΐδης, *Τα Γιάννινα του Μεσοπολέμου, Προαπελευθερωτική περίοδος - 1914*, τόμ. Α, Ιωάννινα 1992.
- Ιωάννης Ν. Νικολαΐδης, *Τα Γιάννινα του Μεσοπολέμου*, τόμ. Δ' 1921-1922, Ιωάννινα 1994.
- Ελευθερία Νικολαΐδου, *Οι κρυπτοχριστιανοί της Σπαθίας (αρχές 18ου αι. - 1912)*, Ιωάννινα 1978.
- Ελευθερία Ι. Νικολαΐδου, *Ο Ηπειρωτικός Τύπος κατά την προαπελευθερωτική περίοδο*, Πανεργυρικός λόγος, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1983.
- Ελευθερία Ι. Νικολαΐδου, «Η οργάνωση του κράτους στην απελευθερωμένη Ήπειρο (1913-1914)», *Δωδώνη*, τόμ. ΙΣΤ, τεύχ. 1, Ιωάννινα 1987, σ. (13) 509 - (16) 512.
- Βασίλης Γ. Νιτσιάκος, «Η ημι-νομαδική κτηνοτροφική κοινότητα στην Ήπειρο: σχέσεις παραγωγής και κοινωνική συγκρότηση», *Ήπειρος, Κοινωνία - Οικονομία 15^{ος}-20^{ός} αι.*, Ιωάννινα 1987, σ. 277-288.
- Βασίλης Γ. Νιτσιάκος, *Παραδοσιακές κοινωνικές δομές*, Αθήνα 1993.
- Βασίλης Γ. Νιτσιάκος, *Οι ορεινές κοινότητες της βόρειας Πίνδου, στον απόηχο της μακράς διάρκειας*, Αθήνα 1995.
- Βασίλης Γ. Νιτσιάκος (επιμ.), *Η Κόνιτσα και τα χωριά της. Πολιτισμού ανατομή*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων, Γιάννινα 2008.
- Βασίλης Γ. Νιτσιάκος, *Στο σύνορο. «Μετανάστευση», σύνορα και ταυτότητες στην αλβανο-ελληνική μεθόριο*, Οδυσσέας, Αθήνα 2010.
- Οι Έλληνες στη Διασπορά: 15^{ος}-21^{ος} αι.*, επιμ. Ιωάννης κ. Χασιώτης, Θλγα Κατσιαρδή - Hering, Ευρυδίκη Α. Αμπατζή, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2006.
- Φ. Οικονόμου, *Σχολεία της ενιαίας Ηπείρου*, Αθήνα 1987.
- Ilber Ortayli, *Ο πιο μακρύς αιώνας της αυτοκρατορίας. Ο οθωμανικός 19^{ος} αιώνας. Η πορεία προς τον εκσυγχρονισμό*, μτφρ. Κατερίνα Στάθη, Αθήνα 2004.
- Γ. Παΐσιος, «Τα σχολεία των Χιονάδων επί Τουρκοκρατίας», *Ηπειρωτική Εστία*, τόμ. 1965, σ. 797-809.
- Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Αγροτική έξοδος και σχηματισμός της εργατικής δύναμης», *Νεοελληνική Πόλη, οθωμανικές κληρονομίες και Ελληνικό κράτος*, τόμ. Β, Αθήνα 1985 σ. 521-531.
- Βασίλης Παναγιωτόπουλος, *Ο Αγροτικός Κόσμος στον Μεσογειακό χώρο*, Πρακτικά Συνεδρίου Ελληνογαλλικού Επιστημονικού και Τε-

χνικού Συνδέσμου (Αθήνα 4-7 Δεκ. 1984), Αθήνα 1988, σ. 203-205.

Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Η “αποχώρηση” πληθυσμών από την πεδιάδα στο βουνό στα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Ένας εξηγηματικός μύθος σύνθετων δημογραφικών φαινομένων», *Ο Αγροτικός Κόσμος στον Μεσογειακό χώρο, Πρακτικά Συνεδρίου Ελληνογαλλικού Επιστημονικού και Τεχνικού Συνδέσμου* (Αθήνα 4-7 Δεκ. 1984), Αθήνα 1988, σ. 203-205.

Νικόλαος Πανταζόπουλος, «Ο Ελληνικός κοινοτισμός και η νεοελληνική κοινοτική παράδοση», *Όψεις Νεοελληνικού βίου, Θεσσαλονίκη 1985, Επιστημονική Επετηρίδα της Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών*, τ.19, τεύχ. Δ' (1986), σ. 579-614.

Γεώργιος Παπαγεωργίου, *Οικονομικές και κοινωνικές πραγματικότητες στο βιλαέτι Ιωαννίνων (τέλη 19ου-αρχές 20ού αι.)*, Ιωάννινα 1984.

Γεώργιος Παπαγεωργίου, *Οι συντεχνίες στα Γιάννινα κατά τον 19ο και τις αρχές του 20ού αιώνα*, Ιωάννινα 1988.

Γεώργιος Παπαγεωργίου, «Ήπειρος, 1833-1871», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), τόμ. 4ος, Αθήνα 2003, σ. 285-298.

Γεώργιος Παπαγεωργίου, «Ήπειρος, 1871-1912», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), τόμ. 5ος, Αθήνα 2003, σ. 309-326.

Κωνσταντίνος Γ. Παπαγεωργίου, *Η διοικητική οργάνωση της Ηπείρου*, Ιωάννινα 2000.

Γεώργιος Παπαβασιλειάδης, «Σταρίτσιανη (Πουρνιά)», *Κόνιτσα*, τεύχ. 47 (1966), σ. 6-8.

Τάκης Χρ. Παπαδημούλης, *Η Κόνιτσα που έσβησε*, Αθήναι 1972.

Στέφανος Παπαδόπουλος, «Η Ήπειρος κατά την εποχή του Βερολινείου Συνεδρίου», *Πρακτικά Διεθνούς Ιστορικού Συμποσίου: Η τελευταία φάση της Ανατολικής κρίσεως και ο Ελληνισμός (1878-1881)*, (Βόλος 27-30 Σεπτεμβρίου 1981), Αθήνα 1983, σ. 49-71.

Ηλίας Παπαζήσης, «Η δοξασιμένη κοιλάδα (η λεκάνη του Αώου. Η αρχαία Παραναία)», *Κόνιτσα*, τεύχ. 1989, σ. 186-189.

Μαρία Παπαθανασίου, *Μεγαλώνοντας στον ορεινό χώρο, παιδιά και παιδική ηλικία στο Κροκύλειο Δωρίδας τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα*, Αθήνα 2003.

- Απόστολος Παπαδημητρίου, *Σελίδες από την ιστορία των Γρεβενών*, Γρεβενά 2002.
- Α. Παπαχαρίσης, *Κοσμά Θεσπρωτού και Αθανασίου Ψαλίδα, Γεωγραφία Αλβανίας και Ηπείρου*, έκδοση Ε.Η.Μ., Ιωάννινα 1964.
- Αδ. Πεπελάσης - Π. Κ. Παναγιωτόπουλος, *Η πλεονάζουσα εργατική δύναμις εις την ελληνικήν γεωργίαν 1935-1960*, Αθήνα 1963.
- Σωκράτης Δ. Πετμεζάς, «Η αγροτική οικονομία», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, ο Μεσοπόλεμος 1922-1940* (επιμ. Χρήστος Χατζηιωσήφ), τόμ. Β μέρος 1ο, Αθήνα 2002, σ. 189-207.
- Αργύρης Πετρονώτης, *Μάστοροι χτίστες από τα μαστοροχώρια της Κόνιτσας*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2008.
- Φ. Πέτσας - Γ. Σαραλής, *Αρίστη και Δ. Ζαγόρι*, Αθήνα 1982.
- Robert Pichler, «Ανοικτές ή κλειστές; Το περιβάλλον, η οικονομία και η κοινωνική οργάνωση των ορεινών κοινοτήτων στη βόρεια και νότια Αλβανία κατά το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα», *Ο ορεινός χώρος της Βαλκανικής, συγκρότηση και Μετασχηματισμοί* (επιμ. Β. Νιτσιάκος - Χ. Κασίμης), Δήμος Κόνιτσας 2000, σ. 88-89.
- Γεώργιος Σ. Πλουμίδης, «Ο Ελληνισμός της Ηπείρου στις παραμονές της απελευθέρωσής του (1905 περ. - 1912)», *Δωδώνη*, τόμ. ΣΤ, Ιωάννινα 1977, σ. 355-375.
- Γεώργιος Πλουμίδης, «Ο πνευματικός βίος της Ηπείρου», *Ήπειρος 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα 1997, σ. 408-420.
- Alexandre Popovic & Gilles Veinstein (επιμ.), *Bektachiya: études sur l'ordre mystique des bektachis et les groups relevant de Hadji Bektach*, éd. Isis, Ισταμπούλ 1995.
- Βασίλης Φίλιας, «Μετανάστευση: αίτια και επιπτώσεις», *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχ. 20 (Μάρτιος - Απρίλιος 1966), Αθήνα, σ. 194-210.
- Αθηνά Χ. Φλώρου, *Ο μπεκτασισμός στην Αλβανία*, Αθήνα 2012.
- Eugène Roujade, *Chrétiens et Turcs. Scènes et souvenirs de la vie politique, militaire et religieuse en Orient*, Didier et C. Libraires Editeurs, Παρίσι 1859.
- François Rouqueville, *Voyage de la Grèce*, τ. 1, 2^η έκδ., Παρίσι 1826.
- Δημήτριος Ράπτης, «Διοικητικοί θεσμοί επί Τουρκοκρατίας στην επαρχία Κονίτσης», *Η επαρχία Κόνιτσας στο χώρο και το χρόνο* (επιμ. Βασίλης Γ. Νιτσιάκος), Κόνιτσα 1996, σ. 329-343.

- Μιχ. Ράπτης, *Τα μαρτυρικά Γραμμοχώρια της Καστοριάς*, Αθήνα 1997.
- Μιχάλης Ρηγίνος, «Ενεργός πληθυσμός και διάρθρωση των οικονομικών δομών, 1909-1936», *Τα Ιστορικά*, τόμ. Α' τεύχ. 2 (1984), σ. 371-388.
- Μιχάλης Ρηγίνος, «Παραγωγικές δομές και ενεργός πληθυσμός στην ελληνική Βιομηχανία - Βιοτεχνία, 1909-1936», *Νεοελληνική Πόλη, οθωμανικές κληρονομίες και Ελληνικό κράτος*, τόμ. Β, Αθήνα 1985, σ. 553-559.
- Άλκης Ρήγος, *Τα κρίσιμα χρόνια*, τόμ. Α', 1922 - 1935, Αθήνα 1995.
- A. Rolley - M. De Visme, *La Macédoine et l'Épire (vilayets de Monastir et de Jannina, Etude de géographie physique et d'agrolologie*, Παρίσι 1911.
- Μ. Σακελλαρίου (επιμέλεια), *Ήπειρος*, Αθήνα 1997.
- Νίκος Γ. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα 1994.
- Κυριάκος Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Γ2, 2^η έκδ., Αθήνα 1985.
- Σπυρίδων Σίτος, «Ο Αρχιεπίσκοπος Σπυρίδων Βλάχος και οι συνεργάτες του», *Βελλά - Επιστημονική Επετηρίδα* τόμ. Α', Βελλά Ιωαννίνων 2001, σ. 259-264.
- Ευριπίδης Σούρλας, «Συμβολαί εις την ιστορία της επαρχίας Κονίτσης», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 4 (1929), σ. 195-254.
- Ευριπίδης Σούρλας, «Από τον Ιδιωτικόν και Δημόσιον βίον των υποδούλων της επαρχίας κονίτσης επί Τουρκοκρατίας», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 4 (1929), σ. 206-234.
- Ευριπίδης Σούρλας, «Ιστορικά σημειώματα: επαρχία Κονίτσης και Αλβανοί μπέηδες», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 12 (1937), σ. 151-156.
- Ευριπίδης Σούρλας, «Κώστας Γραμματικός. Γύρω από την εκατονταετηρίδα ενός εκλεκτού Ηπειρώτου», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 13 (1938), σ. 1-80.
- Ευριπίδης Σούρλας, «Μορφές και φυσιογνωμίες εκ της επαρχίας Κονίτσης», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 16 (1941), σ. 103-212.
- Ευριπίδης Σούρλας, *Δημήτριος Ζγκολόμπης*, 1958.
- Peter Sugar, *Η Νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από την οθωμανική κυριαρχία, 1354-1804*, μτφρ. Π. Χ. Μπαλουξή, τόμ. 1, Αθήνα 1994.
- Βασ. Κ. Τζαλόπουλος, «Η Κόνιτσα», *Ηπειρωτικόν Ημερολόγιον Η Νέα Ελλάς - 1914*, τόμ Α', εν Αθήναις 1913, σ. 125-128.

- N. Τοντόροφ, *Η βαλκανική πόλη, 15ος-19ος αιώνα*, μτφρ. Έφη Αβδελά - Γεωργία Παπαχρήστου, τ. Α', Αθήνα 1986.
- Nikolaj Todorov Asparuh Velkov, *Situation démographique de la Péninsule balkanique (fin du XVe siècle début du XVIe s.)*, Academie Bulgare des Sciences, Σόφια 1988.
- Δημήτριος Τσίγκαλος, *Το Επταχώρι: χίλια χρόνια στις εθνικές επάλξεις*, Θεσσαλονίκη 1979.
- Νίκος Θ. Υφαντής, «Η Παιδεία στην τουρκοκρατούμενη Ήπειρο και ειδικότερα στο βόρειο τμήμα της», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, τόμ. 2009 (ΚΗ), σ. 145-156.
- Gilles Veinstein, «Les registres de recensement ottomans, une source pour la démographie historique à l'époque moderne», *Archives de démographie historique* (Παρίσι 1990), σ. 365-378.
- A. Zeljazkova, «Social aspects of the process of islamisation in the Balkan possessions of the Ottoman Empire», *Etudes Balkaniques* 21/3 (1985), σ. 107-122.

Εθνική Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιας

ημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Το βιβλίο

Κόνιτσα

Από την Οθωμανική κυριαρχία
στο Ελληνικό κράτος

Εκατό χρόνια
από την απελευθέρωση

Τυπώθηκε
τον Μάρτιο του 2014
σε 1.000 αντίτυπα
στα Τυπογραφεία

Μ. Δούβαλη - Π. Αποστόλου & Σια ο.ε.

με την επιμέλεια
του Βασίλη Νιτσιάκου
για λογαριασμό
του Δήμου Κόνιτσας

Ο 21ος αιώνας βρίσκει την Κόσσο και την ενδοχώρα της σε μια κατάσταση όχι πολύ διαφορετική αλλά με ανοιχτά τα σύνορα με την Αλβανία και ανοιχτές τις προοπτικές για κάποια οικονομική ανάπτυξη και κοινωνική ανασύνταξη, με άξονα κυρίως τις διάφορες μορφές του και με την αξιοποίηση των συναισθηματικών δεσμών των ανθρώπων της διασποράς με τον τόπο καταγωγής τους....

ημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κομοτηνής

ημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσο

55428

KON

978-960-8587